

“Reiken naar een plan waar de vroeger absoluut geachte tegenstellingen hun macht verliezen”

Willem Banning (1888-1971) en de invloed van zijn religieuze ideeën op de Doorbraak

Student: Ronald Hamberg

Studentnummer: 5498449

Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

Opleiding: Geschiedenis

Vak: Bachelorscriptie Honours (Cursuscode: HHP3V15002)

Docent: dr. R.A. Krol

Aantal woorden: 13161

Plaats: Utrecht

Datum: 31 maart 2017

Samenvatting

Het primaire doel van de doorbraakbeweging was om het Nederlandse verzuilde en politieke klimaat in de jaren dertig te ‘doorbreken’ om zo op politiek terrein een vernieuwing tot stand te brengen. Maar deze vernieuwingsbeweging, die haar organisatorische gestalte kreeg in de Nederlandse Volksbeweging en later de Partij van de Arbeid, had ook als doel om een geestelijke vernieuwing tot stand te brengen in de Nederlandse samenleving. De man die op beide terreinen een invloedrijke rol speelde was Willem Banning (1888-1971) die zich als dominee van de Hervormde kerk en als (bestuurs)lid van de SDAP op beide terreinen begaf. In deze scriptie is met name onderzocht wat de invloed was van de religieuze ideeën van Banning op de Doorbraak. Hiervoor zijn veel studies van Banning onderzocht waarin hij schrijft vanuit zijn positie als dominee, en is hieruit geconcludeerd dat in deze studies veel aspecten naar voren komen die ook een grote invloed hebben gehad op de Doorbraak. Hierbij valt te denken aan de kritiek van Banning op de organisatie van politieke partijen op godsdienstige grondslag, maar ook de kritiek op het zogenaamde ‘richtingsvraagstuk’ dat binnen de Hervormde kerk speelde. Deze kritiek leidde ertoe dat zowel in de PvdA en de Hervormde kerk het gedachtegoed van Banning een belangrijke leidraad vormde voor de opstelling van het beginselprogramma (PvdA) en de manier waarop de Hervormde kerk zich na de oorlog zich als een apostolaire kerk wilde manifesteren in het maatschappelijke domein. Concluderend kan hiermee betoogd worden dat de religieuze ideeën van Banning een invloedrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkelingen binnen de PvdA en de Hervormde kerk in de jaren '50 en latere decennia.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: de politiek-religieuze achtergrond van de Doorbraak	8
De term ‘Doorbraak’	8
Willem Banning	9
Het begrip verzuiling	11
De verzuiling in Nederland	13
De Tweede Wereldoorlog, de oprichting van de Nederlandsche Unie en de Nederlandse Volksbeweging	15
Hoofdstuk 2: welke ideeën had Willem Banning over de naoorlogse samenleving vanuit religieus perspectief	18
Kerk en samenleving	19
Bannings visie op het herstel van de NHK	20
Personalistisch socialisme	22
De religieuze aspecten van personalistisch socialisme	25
Hoofdstuk 3: wat was de reikwijdte van Bannings ideeën op het naoorlogse politieke en religieuze klimaat met betrekking op het herstel van de Nederlandse samenleving?	28
Van NVB naar PvdA	29
De PvdA en de verkiezingen van 1946	31
De NHK in en na de Tweede Wereldoorlog	32
Bannings invloed op het vernieuwingsproces van de NHK	33
Het bisschoppelijk mandement en de reactie van de NHK	35
Banning en de PvdA in de jaren ’50	37
Conclusie	39
Literatuurlijst	43

Inleiding

‘De obsessie is geweken – de chaos is onze erfenis. Een stem, die ons roept tot *arbeid*, zakelijke nuchtere arbeid om de chaos te ordenen, en daarbij alle oude tegenstellingen van partij en richting krachtdadig op de achtergrond dringt.’¹

Met deze oproep opent Willem Banning (1888-1971) zijn boek, *De dag van morgen*, dat hij op 31 augustus 1943 voltooide in het gijzelaarskamp te Sint-Michielsgestel. In het jaar daarvoor werden op 4 mei 460 vooraanstaande Nederlanders, onder wie Banning, door de Duitse bezetter gegijzeld en naar kamp Sint-Michielsgestel gebracht.² Hij werd door zijn positie als oud-bestuurslid van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) en zijn invloedrijke positie binnen de Nederlands Hervormde Kerk (NHK), de voormalige staatskerk van de Republiek, door de Duitsers beschouwd als een intellectueel die ingezet kon worden als mogelijke represaille tegen acties van het Nederlandse verzet. Gedurende zijn gijzeling in Sint-Michielsgestel heeft Banning samen met een groep andere intellectuelen gewerkt aan de totstandkoming van een vernieuwingsbeweging. Deze beweging had als hoofddoel om het verzuilde, politieke klimaat dat het vooroorlogse Nederland gekenmerkt had, te ‘doorbreken’ om plaats te maken voor een geheel nieuw geestelijk en politiek fundament voor de Nederlandse samenleving.

Wat is de rol geweest van Bannings ideeën op de Doorbraak? Aan de hand van de volgende drie deelvragen zal hierop een antwoord gegeven worden: wat was de politiek-religieuze achtergrond waartegen de Doorbraak zich afspeelde? Welke ideeën had Willem Banning over de naoorlogse samenleving vanuit religieus perspectief? Wat was de reikwijdte van Bannings ideeën in het naoorlogse politieke en religieuze klimaat met betrekking op het herstel van de Nederlandse samenleving?

Of deze beoogde ‘Doorbraak’ ook daadwerkelijk het verzuilde politieke klimaat wist te doorbreken is in verschillende literatuur onderwerp van discussie. Door sommige auteurs is de Doorbraak bestempeld als een mislukking door de teleurstellende uitslag van de verkiezingen in 1946 voor de Partij van de Arbeid, aldus historicus Friso Wielenga. Hij stelt dat dit past bij het standaardbeeld over de directe naoorlogse periode, waarvan de strekking is dat de naoorlogse Nederlandse samenleving snel de gedaante aannam van de verzuilde

¹ Willem Banning, *De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven* (Amsterdam 1945) 7.

² Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978) 15.

samenleving zoals die was ontstaan in de jaren '30.³ Dit beeld zou bevestigd worden doordat het politieke partijenlandschap grote overeenkomsten vertoonde met de vooroorlogse situatie, evenals het feit dat de beoogde 'Doorbraakpartij', de in 1946 opgerichte PvdA, electoraal minder succes boekte dan verwacht. Terwijl de teleurstelling dus overheerste bij de PvdA, konden met name de confessionele partijen op veel steun rekenen van hun aanhang.⁴

Echter, dit beeld wordt op verschillende manieren bekritiseerd door historici. De al genoemde Wielenga betoogt dat wanneer er alleen gekeken wordt naar de verkiezingsuitslagen er gesteld kan worden dat er sprake is van continuïteit. Maar gedurende de oorlog waren in steeds toenemende mate ideeën aan het ontstaan over hoe de naoorlogse samenleving eruit zou moeten zien. Hierbij noemt Wielenga onder andere de illegale pers, de regering in Londen en bovenal het gijzelaarskamp in Sint-Michiëlgestel. Dat de uiteindelijke 'Doorbraak' electoraal gezien uitbleef betekent niet dat de ideeën die ontstonden tijdens de oorlog, de zogenaamde 'Geest van Gestel', hun uitwerking daardoor kwijt waren, aldus Wielenga.⁵ Bram Mellink gaat een stap verder: hij stelt dat het gedachtegoed van de Doorbraak tot in de jaren '60 invloedrijk is geweest voor de partijbeginselen van de PvdA. Bovendien werd de electorale verkiezingswinst van de PvdA in 1952 door vriend en vijand beschouwd als resultaat van het Doorbraakeffect.⁶

Een ander argument wordt genoemd door Peter van Dam, die stelt dat het verhaal van de verzuiling gebaseerd is op een mythe. Volgens van Dam geeft deze mythe een 'verwrongen beeld van de Nederlandse geschiedenis door haar verleidelijke beeldspraak, door haar suggestie van een unieke Nederlandse weg naar de moderniteit en door het idee dat er een scherpe breuk bestaat tussen de verzuilde en ontzuilde maatschappij.'⁷ In tegenstelling tot het klassieke beeld betoogt van Dam dat de Nederlandse samenleving voortdurend in beweging was, en dat het zo bekende beeld van een "Griekse tempel" met vier zuilen doet vermoeden dat de Nederlandse samenleving dertig jaar stilgestaan heeft.⁸

De historiografie rondom Banning laat een aantal thema's zien. Zo verscheen in 1972 het werk *Terugblik*, met daarin de door Banning in 1958 geschreven autobiografie en verschillende bijdragen van professoren over het leven van Banning.⁹ Verder verscheen in 1988 een biografie van H. van Wirdum, de dochter van Banning, over het 'leven en werken

³ Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2013) 324.

⁴ Bram Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 2, 30-53, aldaar 40.

⁵ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 325.

⁶ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 43.

⁷ Peter van Dam, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 9.

⁸ Van Dam, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe*, 16.

⁹ J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972).

van een religieus socialist'.¹⁰ Daarnaast wordt Banning genoemd in verschillende boeken die aandacht besteden aan de Doorbraak, waarin hij veelal wordt omschreven als een van de invloedrijke personen die met zijn ideeën heeft bijgedragen aan de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging en de daaruit voortvloeiende Partij van de Arbeid¹¹, alsmede aan de vernieuwingsbeweging binnen de NHK.¹² Veelal worden beide punten genoemd, maar ligt het accent of op de politieke invloed, of op de religieuze invloed van Bannings ideeën.

De eerste reden voor dit onderzoek naar de ideeën van Banning ten aanzien van de Doorbraak is dat de religieuze invloed tot nu toe onderbelicht is gebleven. Veel werken van Banning waarin hij vanuit een religieus perspectief ingaat op de kerkelijke en politieke situatie in Nederland worden nauwelijks behandeld. Dit leidt ertoe dat een deel van Bannings werken onderbelicht blijft, terwijl het juist van belang is om deze werken te onderzoeken om tot een breder, vollediger inzicht te komen van Bannings ideeën over de naoorlogse samenleving.

Een andere reden waarom de Doorbraak behandeld zal worden is omdat het vaak beschouwd is als een mislukking. Het argument dat hierin centraal staat is dat de Partij van de Arbeid electoraal teleurstelde na de oorlog, en het beoogde doel van de Doorbraak daarmee ook faalde. Om deze reden blijft de Doorbraak in standaardwerken over de Nederlandse geschiedenis op de achtergrond.¹³

Een derde reden heeft betrekking op het vakgebied geschiedenis: hoewel er steeds meer aandacht komt voor de mens als 'actor' in de geschiedenis, blijft er nog een spanning bestaan tussen de geschiedenis over instituties en de geschiedenis over mensen. Deze spanning gaat vooral om de vraag in hoeverre mensen in staat zijn om hun eigen omstandigheden te veranderen, of dat zij hierin beperkt worden door de instituties. In dit onderzoek komt deze spanning tussen Banning als 'actor' en verschillende instituties ook aan bod.

Naast deze wetenschappelijke relevantie is dit onderzoek ook maatschappelijk van belang. Toen Donald Trump zich kandidaat stelde voor het presidentschap in de Verenigde Staten,

¹⁰ H. Van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971, leven en werken van een religieus socialist* (Amersfoort 1988).

¹¹ Van Dam, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse Mythe*; Frans Becker, 'Een strijd om nieuwe verhoudingen' in Peter van Dam, Friso Wielenga en James Kennedy (red.), *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014).

¹² Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michiëlsgestel: een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979); Joris van Eijnatten en Fred Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).

¹³ Onder andere Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) bestempelt de Doorbraak grotendeels als een mislukking en besteed er weinig aandacht aan.

verschenen er in de media artikelen waarin opgeroepen werd om wakker te worden en met een ‘nieuw verhaal’ te komen. Zo schrijft Sophia den Breems in *De Correspondent*:

Een nieuw verhaal - dat is wat we nodig hebben. Dan heb ik het niet over nog meer zalvende woorden om ‘de boel bij elkaar te houden’ of het ‘zoveelste opgeheven vingertje tegen ‘het populisme.’ Ik heb het over een radicaal alternatief dat het beste in ons naar boven haalt, een radicale beweging van jong en oud, zwart en wit, man en vrouw, laag- en hoogopgeleid die wezenlijke antwoorden biedt op de haat en angst die ons nu overspoelen.¹⁴

Hoewel dit onderzoek zich richt op de wetenschappelijke relevantie, wordt in de conclusie ook teruggegrepen op de maatschappelijke relevantie ervan.

De primaire bronnen die gebruikt zijn bestaan uit de werken van Banning die hij geschreven heeft gedurende, en kort na de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast heeft Banning ook een persoonlijk archief in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Dit archief bevat onder andere documenten van Bannings ideeën over de naoorlogse samenleving, evenals een persoonlijke briefwisseling van Banning met zijn vrouw, preken en overige documenten zoals manuscripten. Dit archief bevat dus zowel informatie over het persoonlijke leven van Banning, als ook documenten waarin zijn politieke en religieuze ideeën staan opgeschreven. Voor primair bronnenmateriaal over de NHK zal gebruikt gemaakt worden van de kanselboodschappen die verschenen zijn tussen 1945 en 1955, waarin beschreven staat wat de opvattingen zijn van de NHK ten aanzien van de relatie tussen kerk, politiek en samenleving. Specifiek is de paragraaf ‘Christen zijn in de samenleving’ hiervoor van belang.

De werken van Banning zullen in de historische context worden geplaatst, waarbij de inhoud van de bron, de invloed van zijn ideeën en hoe Banning begrepen kan worden tegen de achtergrond van zijn tijd onderzocht zal worden.

¹⁴ Sophia den Breems, ‘2016 is het 1933 van mijn generatie. Tijd om op te staan’ (versie 18 november 2016), <https://decorrespondent.nl/5694/2016-is-het-1933-van-mijn-generatie-tijd-om-op-te-staan/1698534116136-6e61d5e6> (26 november 2016).

Hoofdstuk 1: de politiek-religieuze achtergrond van de Doorbraak

De gehele politieke en religieuze achtergrond van de Doorbraak behandelen in één deelvraag is een onmogelijke opgave, maar toch is het noodzakelijk om te laten zien in welk kader de Doorbraak zich afspeelde. Om toch enigszins structuur aan te brengen in een tijdspanne van enkele tientallen jaren zal in de eerste plaats onderzocht worden wat historici verstaan onder de “Doorbraak”. Vervolgens zal behandeld worden hoe Banning in deze context past. Daarna zal het begrip verzuiling en de onvrede die hierover ontstaat in het politieke klimaat van de jaren '30 onderzocht worden. Tenslotte zal de oprichting van de Nederlandsche Unie en de Nederlandse Volksbeweging (NVB) aan bod komen in de context van de Tweede Wereldoorlog.

De term ‘Doorbraak’

De term ‘Doorbraak’ roept een beeld op van een krachtige beweging waarmee iets ‘doorbroken’ wordt. Over wat deze krachtige beweging is en waar zij zich tegen afzet bestaat over het algemeen consensus onder historici. Zo stelt Frans Becker, in zijn artikel over religie in naoorlogs Nederland, dat er tijdens en na de oorlog initiatieven ontstonden die met het beeld van de vooroorlogse politieke constellatie in het achterhoofd de vooroorlogse politieke en religieuze barrières wilden doorbreken.¹⁵ Deze krachtige beweging is de vernieuwingsbeweging, van de Nederlandsche Unie tot aan de Partij van de Arbeid, die zich afzette tegen het vooroorlogse, rigide politieke klimaat dat zich laat samenvatten als de verzuiling. Zoals in de inleiding is vermeld bestaat er discussie of de verzuiling zich daadwerkelijk heeft afgespeeld volgens het standaardbeeld, dat zich kenmerkt door de nadruk op continuïteit. Echter, waar het nu om gaat is dat wanneer een beweging zich omschrijft als ‘vernieuwend’ zij zich daarmee automatisch afzet tegen de vooroorlogse politiek.

Volgens Becker bevatte de Doorbraak twee centrale punten: de oprichting van een sociaaldemocratische partij die positief staat ten opzichte van religieuze overtuigen; en het op de schop nemen van het Nederlandse partijbestel. Deze twee kernpunten vatten volgens Becker de doorbraakgedachte samen, namelijk dat confessionele verschillen geen reden mochten zijn om in verschillende politiek partijen op te treden. Integendeel: de functie van religie is dat het een motor vormt om gezamenlijk op te trekken, waarmee religie dus dient als een *verbindende* factor.¹⁶

¹⁵ Becker, ‘Een strijd om nieuwe verhoudingen’, 301-304.

¹⁶ Ibidem, 304-305.

Ook in het *Handboek van Nederlandse Kerkgeschiedenis* wordt door de auteurs aandacht besteed aan de Doorbraak. In het gedeelte over de twintigste eeuw, geschreven door gereformeerd historicus George Harinck en katholiek historicus Lodewijk Winkeler, wordt de Doorbraak omschreven als een door het christendom geïnspireerde doorbraak van de verzuilde structuren, die zich zou uitten in een politieke middenweg tussen het socialisme en het liberalisme.¹⁷ Deze gedachte lag ten grondslag aan de Doorbraakbeweging die de scheidslijn tussen niet-confessionele en confessionele partijen trachtte te doorbreken. Deze beweging zou het mogelijk maken dat een christen kon stemmen op een partij zonder religieus beginsel.¹⁸

Eveneens komt het begrip doorbraak terug in het artikel van Carla van Baalen en in het boek van Peter van Dam. Eerstgenoemde omschrijft in het gebundelde boek *Humanisme in Nederland* dat het primaire doel van de Nederlandse Volksbeweging bestond uit het doorbreken van de verzuilde structuren waarop de vooroorlogse partijen gestoeld waren. Het was noodzakelijk dat er een doorbraakpartij zou ontstaan waarin alle vernieuwingsgeesten zouden samenwerken voor een nieuwe en meer rechtvaardige samenleving.¹⁹ Peter van Dam, die zich kritisch opstelt ten aanzien van het begrip verzuiling, stelt dat de doorbraak meer was dan alleen een politieke strategie: het ging ook om de morele toekomst van het Nederlandse volk, en over datgene maakte de vernieuwingsbeweging zich zorgen. Om deze reden ontstonden er nieuwe opvattingen over de rol van levensbeschouwing in de Nederlandse samenleving. Hiermee werd mogelijk gemaakt dat mensen afkomstig uit verschillende religieuze milieus zich organiseerden in één partij.²⁰

Het beeld dat deze auteurs schetsen over de doorbraak laat zich dus kenmerken door de nadruk op politieke en geestelijke vernieuwing. Later zal nog worden teruggekomen op de doorbraak in het kader van de naoorlogse ontwikkelingen.

Willem Banning

Hoe past Willem Banning in de zojuist geschetste context? In andere woorden, hoe kan uit zijn achtergrond verklaard worden waarom hij zich ging inzetten voor deze vernieuwingsbeweging?

¹⁷ Herman J. Selderhuis e.a., *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006) 792.

¹⁸ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 793-794.

¹⁹ Carla van Baalen, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling' in: Peter Derkx, Ulla Jansz en Corrie Molenberg (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 147-164, aldaar 148-149.

²⁰ Van Dam, *Staat van verzuiling*, 53-54.

Willem Banning groeide op het Friese Makkum. Zijn ouders waren lid van de Nederlands Hervormde Kerk. Dankzij de directeur van de lagere school kon Banning zich gaan voorbereiden op een baan als onderwijzer, waar hij in 1903 te Haarlem slaagde voor zijn examen. Na het behalen van zijn acte kreeg hij een baan bij een notaris in Hoorn. In deze periode, tussen 1907 en 1909, besloot Banning dat hij dominee wilde worden, en kwam hij in aanraking met socialistische predikanten. Gedurende zijn studie theologie in Leiden ontwikkelde de van origine orthodoxe Banning zich in meer vrijzinnige richting. Hij raakte ervan overtuigd dat het geloof in God niet te verenigen was met het kapitalisme, mede door de verwoestende impact van de Eerste Wereldoorlog. In 1913 schreef hij een artikel in een socialistisch tijdschrift met als thema de verhouding tussen het individu en de gemeenschap, een thema wat veelvuldig aan de orde zou komen in latere werken. In 1914 werd Banning lid van de SDAP, die in 1894 was opgericht.²¹

Veel van zijn ideeën over de naoorlogse samenleving vinden hun oorsprong in de zogenaamde *Woodbrookers*. Zij vernoemden zich naar een gelijknamig landgoed ('Woodbrooke') nabij Birmingham, waar Engelse *Quakers* bij elkaar kwamen. Vooral bekend vanwege hun pacifistische houding waaiden de ideeën van *Quakers* via Nederlandse bezoekers van het landgoed over naar Nederland. Bij deze *Woodbrookers*, die zich vestigden in Barchem, konden gelovigen verschillende cursussen volgen over godsdienstige en maatschappelijke onderwerpen. Banning kwam in 1916 voor het eerst in aanraking met deze gemeenschap waarin hij gelijkgezinden trof die weliswaar het socialisme beschouwden als de juiste politieke ideologie, maar niet op de manier waarop deze haar uitwerking had in het marxisme. Het socialisme was in de ogen van Banning een moreel ideaal, een gemeenschapsvorm die met een christelijk fundament voor Banning het ideaalbeeld vormde voor een samenleving. Echter, de SDAP werd in Nederland beschouwd als marxistisch en deelname aan de regering werd hiermee sterk bemoeilijkt. Daarom was het noodzakelijk dat de sociaaldemocratie losgekoppeld werd van het marxisme. Banning werd ook voorzitter van de *Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers* (AG) die als taak had om socialisme en religie met elkaar te verenigen. Vanwege zijn voorzitterschap werd Banning ook de belangrijkste woordvoerder van de religieus-socialisten binnen de SDAP. De partijleiding zag in deze religieus-socialisten een manier om meer leden te verwerven onder de arbeidersklasse. In 1931 werd Banning verkozen tot het partijbestuur van de SDAP, en in de periode 1933-1937

²¹ Rob Hartmans, 'Willem Banning', (versie 5 februari 2003), <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/banning> (6 december 2016).

was hij de belangrijkste inspirator voor het ideologische vernieuwingsdebat dat resulteerde in een nieuw partijbeginsel, dat in 1937 het levenslicht zag.²²

Kortom, gedurende de vooroorlogse levensloop van Banning kwam hij in aanraking met talloze ideeën over politiek en godsdienst, en eveneens was hij zelf actief in de politiek en bij religieuze organisaties zoals de *Woodbrokers*. Specifieker gesteld, de manier waarop Banning zich afzette tegen het marxisme, en zijn aanwezigheid bij religieuze organisaties die mensen vanuit verschillende levensbeschouwelijke achtergronden bij elkaar bracht, is terug te zien in de manier waarop hij ging nadenken over de politieke en geestelijke fundamenten voor de naoorlogse Nederlandse samenleving.

Het begrip verzuiling

Hoe zag de politieke constellatie eruit waartegen Banning zich afzette? In de eerste plaats is hiervoor een omschrijving nodig van het begrip ‘verzuiling’, waarmee de jaren ’20 en ’30 veelal gekarakteriseerd worden. Verschillende historici grijpen in de discussie over de verzuiling terug op de studie van de sociologen van Doorn en Kruijt in de jaren ’50.²³ Kruijt definieerde zuilen als op ‘levensbeschouwelijke grondslag gebaseerde, wettelijk gelijkberechtigde blokken van maatschappelijke organisaties binnen een democratische maatschappij’.²⁴ In de jaren ’60 bouwde de politicoloog Lijphart voort op de bevindingen van Van Doorn en Kruijt. Lijphart onderscheidt vier zuilen, de katholieke, gereformeerde, socialistische en liberale zuil, die in de negentiende eeuw formele structuren ontwikkelden en over allerlei maatschappelijke zaken het niet met elkaar eens konden worden. Hiervoor werd in 1917 met de Pacificatie een oplossing gevonden. Ideologische verschillen werden voortaan opgelost door het sluiten van compromissen, waardoor volgens Lijphart de Nederlandse politiek tussen 1917 – 1960 omschreven kan worden als een ‘pacificatie-politiek’.²⁵

Tegenwoordig stellen verschillende historici dat het begrip ‘verzuiling’ een metafoor is met een lange voorgeschiedenis voordat het een gangbaar begrip werd als aanduiding van afzonderlijk georganiseerde bevolkingsgroepen in ‘zuilen’.²⁶ Zo stelt Peter van Dam dat het

²² Hartmans, ‘Willem Banning’. Zie ook: Willem Banning, ‘Terugblik’ in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 7-72, aldaar 7-52.

²³ Onder andere Wielenga, Pennings en de Rooy grijpen terug op de studie van deze sociologen.

²⁴ P. Pennings, ‘Verzuiling: consensus en controverse’, in: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam 1993) 99.

²⁵ De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 228-229. Voor een uitvoerige beschrijving over de historiografie rondom verzuiling zie: Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 80-86.

²⁶ De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 227; Peter van Dam, ‘Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in religiegeschiedenis’, in: Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014) 31-53, aldaar 32.

ambtelijke taalgebruik van de jaren '30 de eerste plek is waar het begrip verzuiling opdook. Ambtenaren van het ministerie van Sociale Zaken stelden dat het indelen van organisaties op basis van 'zuilen' voor meer overzicht zorgde voor de verdeling van publieke middelen. De zoektocht naar een overzichtelijke indeling was noodzakelijk geworden omdat maatschappelijke organisaties, onderverdeeld in katholieke, protestantse en sociaaldemocratische organisaties die ontstonden aan het einde van de negentiende eeuw, nadrukkelijker toenadering zochten tot de overheid in het Interbellum. De overheid, van haar kant, beschouwde deze maatschappelijke organisaties als betrouwbare partners en als manier om te voldoen aan de wens dat de overheid meer coördinerend zou optreden.²⁷

Piet de Rooy, historicus en emeritus-hoogleraar aan de UvA, voegt hieraan toe dat er in veel landen groeperingen ontstonden die zich gingen verzetten tegen de eenvormigheid van de neutrale liberale staat.²⁸ In Nederland was Abraham Kuyper (1837-1920) de aanjager van dit verzet waarbij een aantal katholieken hem navolgden. Om dit verzet effectief te maken was politieke organisatie noodzakelijk.²⁹ Peter van Rooden, theoloog en historicus, stelt in zijn studie naar de religieuze cultuur van Nederland dat rond 1900 de katholieke organisaties die voorheen alleen een religieus karakter hadden, zich ook uitbreidden naar politieke, economische en culturele sferen. Vanaf die tijd ontwikkelden katholieken, evenals protestanten onder aanvoering van Kuyper, hun eigen symbolische rituelen waarmee zij kenbaar maakten dat zij een eigen morele gemeenschap vormden. Volgens Van Rooden is dit het startpunt van de verzuiling.³⁰ Deze ontwikkeling werd gevolgd door een tweede proces, namelijk de opkomst van organisaties omtrent belangenbehartiging. De opkomst hiervan werd bevorderd door de crisis van de jaren '30 en de ervaring van de Eerste Wereldoorlog. Om daadwerkelijk effect te hebben waren belangengroepen, de maatschappelijke organisaties, aangewezen op aansluiting bij politieke partijen. Volgens De Rooy leidde de interactie tussen de belangengroepen en de politieke partijen tot een opmerkelijk resultaat: de staat werd op afstand gehouden, maar tegelijkertijd gebruikt door de belangengroepen om hun eigen belangen te behartigen.³¹ In een andere bijdrage stelt Van Dam dat de opkomst van het begrip 'verzuiling' alleen te begrijpen valt tegen deze achtergrond van discussies over vernieuwing, eenheid en verdeeldheid in het maatschappelijke leven vanaf de jaren '30.³² De laatste jaren

²⁷ Van Dam, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in religiegeschiedenis', 32.

²⁸ De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 230.

²⁹ Ibidem, 230.

³⁰ Peter van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 37.

³¹ De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 231.

³² Van Dam, *Staat van verzuiling*, 47.

voor het uitbreken van de oorlog waren concurrerende politieke groeperingen dichter naar elkaar toegegroeid, omdat de economische crisis van de jaren '30 duidelijk maakte dat samenwerking noodzakelijk was.³³

De verzuiling in Nederland

Hoe zag dit beeld van de 'verzuiling' er concreet uit in de Nederlandse samenleving?

Wielenga stelt dat in de periode van het Interbellum op maatschappelijk gebied een proces voltrok van voortgaande verzuiling. Voor de Eerste Wereldoorlog had iedere zuil al een politieke partij, vakbond en persorgaan, maar gedurende het Interbellum werd de verzuiling ook zichtbaar op andere maatschappelijke terreinen, zoals sportactiviteiten, vrijetijdsbesteding en culturele activiteiten. De ontwikkeling van technologische apparaten, waaronder de radio, droeg ook bij aan dit proces van voortgaande verzuiling. Zo was de Nederlandse samenleving in politiek en maatschappelijk opzicht verdeeld in vier stromingen die als 'morele gemeenschappen' een eigen identiteit bezaten.³⁴ Het beeld dat Wielenga hier schetst lijkt overeen te komen met het statische beeld van de verzuiling waartegen Peter van Dam zich afzet, maar Wielenga stelt ook dat er sprake was van beweging in het verzuilde Nederland. Hij beargumenteert dit door te stellen dat de grootte van de kerkgenootschappen veranderde gedurende het Interbellum: het aantal katholieken nam licht toe, terwijl het aantal Nederlands hervormden afnam, waardoor rond 1930 de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland groter was dan de NHK.³⁵

Niet iedereen was even gelukkig met de manier waarop de Nederlandse politiek verdeeld was. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de discussies rondom de zendtijd op de radio, een discussie die veel door historici is aangehaald. De verschillende zuilen wilden dat zij evenredig vertegenwoordigd zouden worden op de radio, waartoe verschillende omroepverenigingen, de KRO, NCRV, VARA, opgericht werden om deze wens uit te voeren. Aan de andere kant was er ook een groep die naar Engels voorbeeld, de BBC, één nationale omroep op de radio wilden hebben: de AVRO. Uiteindelijk werd er een compromis gesloten waarbij deze vier omroepen twintig procent van de zendtijd zouden krijgen, zeer tegen de zin in van de AVRO.³⁶ Deze casus werd vaak aangehaald door critici uit de jaren '30 die de organisatorische verdeeldheid, veroorzaakt door de positie van de vier desbetreffende zuilen,

³³ Ibidem, 48.

³⁴ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 291-293.

³⁵ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 87-88.

³⁶ Van Dam, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in religiegeschiedenis', 33. Zie ook: Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 291.

als schuldige aanwezen voor de politieke onmacht om de economische crisis van de jaren '30 het hoofd te bieden.

Zo uitte historicus Johan Huizinga (1872-1945), tijdgenoot van Banning én eveneens gijzelaar in Sint-Michelsgestel, kritiek op het feit dat de nationale eenheid verloren ging door de 'hokjesgeest' die de boventoon voerde.³⁷ Deze kritiek uitte hij gedurende een lezing op de zogeheten Volkseenheid-conferenties die door studentenorganisaties georganiseerd werden. Hier werden, aldus De Rooy, voorzichtige pogingen gedaan om zich aan 'de klem der verdeeldheid' te ontworstelen. De kritiek van Huizinga past in een bredere trend van uitspraken door intellectuelen en organisaties die stelden dat de Nederlandse samenleving uit elkaar gevallen was en mensen niet meer naar elkaar luisterden.³⁸ Ook de succesvolle opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) dient in dit licht gezien te worden. De NSB rechtvaardigde haar bestaansrecht door 'vernieuwing van den geest' centraal te stellen en werd bij de Provinciale verkiezingen van 1935 de vijfde partij van Nederland met 7,9% van de stemmen.³⁹

Kritiek op de politieke constellatie werd volgens Van Dam ook geuit door protestantse en katholieke 'insiders'. Zo ontstond er een groep rondom het tijdschrift *De Gemeenschap*, die pleitten voor een open houding ten opzichte van andersdenkenden. Van belang om op te merken is dat veel ideeën over de vernieuwing van de Nederlandse samenleving afkomstig waren uit het buitenland.⁴⁰ Zo vormden de *Woodbrookers* voor Banning een belangrijke inspiratiebron, evenals het gedachtegoed van de Belgische psycholoog Hendrik de Man en de invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), die zelf ook fel tegenstander was van de antithese⁴¹ tussen christenen en niet-christenen.⁴² Hier zal later uitvoeriger aandacht aan besteed worden. Kortom, tegen het einde van de jaren '30 zijn er verschillende kritische geluiden te horen van intellectuelen, vernieuwingsgezinde organisaties en protestanten en katholieken ten aanzien van de negatieve invloed van de verzuiling voor de Nederlandse politiek en samenleving.

³⁷ Johan Huizinga, 'Nederlandse geestesmerk' in: Idem, *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2007) 282-315.

³⁸ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 202-203.

³⁹ Ibidem, 202.

⁴⁰ Van Dam, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in religiegeschiedenis', 33.

⁴¹ Antithese: door Abraham Kuyper gehanteerde term die de tegenstelling omschreef tussen confessionele en niet-confessionele partijen.

⁴² Ibidem, 33-34.

De Tweede Wereldoorlog, de oprichting van de Nederlandsche Unie en de Nederlandse Volksbeweging

Deze geluiden verstomden allerminst toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak en Nederland bezet werd door Duitsland. Wielenga stelt dat de Duitsers in de beginfase van de bezetting als doel hadden om bij de Nederlandse bevolking sympathie te wekken, door in de eerste fase van de bezetting conflicten te vermijden.⁴³ Dit terughoudende beleid van de Duitsers maakte het voor de Nederlandse bevolking makkelijker om zich aan te passen aan de nieuwe situatie. Bovendien maakte deze sfeer de totstandkoming van organisaties als de Nederlandsche Unie mogelijk, die met goedkeuring van de bezetter in juli 1940 opgericht werd.

Welke ideeën ontstonden er in de Unie over de Nederlandse samenleving? In de eerste plaats riepen de oprichters van de Unie, Jan de Quay, Louis Einthoven en Hans Linthorst-Homan, op tot eenheid van het Nederlandse volk.⁴⁴ De Unie deed afstand van de vooroorlogse verzuilde politiek en zag mogelijkheden om de Nederlandse samenleving om te vormen naar een gestructureerde samenleving waarin de eenheid en gemeenschap van het volk beter tot uiting kon komen.⁴⁵ Dit vereiste een loyale houding ten opzichte van de bezetter in de hoop dat hiermee het Nederlandse ‘volkskarakter’, en daarmee de nationale zelfstandigheid, deels behouden kon blijven.⁴⁶ In zijn studie naar de Nederlandse Volksbeweging stelt Jan Bank dat niets van de Unie meer indruk had gemaakt dan haar enorme ledenaantal, dat in september 1940 naar schatting rond de zeshonderdduizend bedroeg. Deze explosieve groei werd door de oprichters van de Unie beschouwd als de goedkeuring van hun manifest: een nieuwe saamhorigheid kweken ten dienste van een nieuwe maatschappelijke orde.⁴⁷ Met deze ideeën wilde de Unie als ‘pro-Nederlands’ een tegenwicht vormen tegen de NSB, die zich nadrukkelijk als ‘on-Nederlands’ profileerde als instrument van de Duitse bezetter. Wielenga concludeert dat het appèl van de Unie om eendrachtig en saamhorig op te treden het vacuüm vulde dat de politieke partijen lieten ontstaan door hun passieve optreden bij de inval door Duitsland.⁴⁸ De Unie werd in december 1941 opgeheven door de Duitsers vanwege de apathische, niet pro-Duitse houding die van de Unie verwacht werd na de Duitse inval in Rusland.

Zoals hiervoor al is opgemerkt was het doel van de Duitsers om sympathie te verwerven onder de Nederlandse bevolking door het vermijden van conflicten. Verschillende

⁴³ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 314.

⁴⁴ Van Dam, ‘Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in religiegeschiedenis’, 34.

⁴⁵ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 314.

⁴⁶ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 152.

⁴⁷ Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 22-27.

⁴⁸ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 152.

dadens van verzet, waaronder ook 'stil verzet' zoals lidmaatschap van de Unie, leidden ertoe dat de Duitsers tegenmaatregelen namen, waaronder de gijzeling van 460 vooraanstaande Nederlanders naar Sint-Michielsgestel.⁴⁹ De gijzelaars vulden hun vrije tijd met cursussen, lezingen en discussies, en volgens Bank ontstond er in de loop van de tijd een zendingsbesef onder de gijzelaars.⁵⁰ Gijzelaars begonnen zich te organiseren in kringen die bestonden uit leden van de SDAP, maar ook vrijzinnig-democraten, katholieken en hervormden namen hieraan deel. Uit deze kring, bestaande uit zo'n vijftig deelnemers, groepeerde zich een kleinere kring die bekend is geworden als de *Heeren Zeventien*, waar Banning deel van uitmaakte.⁵¹

Door discussies over de vraag of de christelijke traditie de grondslag zou moeten vormen voor de naoorlogse politiek viel deze groep echter al snel weer uiteen. Banning vormde een groep met vijf andere gijzelaars waarover hij het volgende schrijft in het beginselprogramma van de PvdA:

Op de 31^e Augustus van het jaar 1942 kwamen een zestal gijzelaars samen om de gedachte van een straks, na de bevrijding, te stichten volksbeweging te overwegen. Zij hadden in een politieke bespreking met anderen elkander gevonden in een sterk verwante innerlijke verontrusting over de machteloosheid van het politieke leven in ons vaderland, maar vooral over het ontbreken van gemeenschappelijke geestelijke uitgangspunten. Zij voor hun deel ervan overtuigd dat (...) er kon worden gestreefd naar een zeer concrete en radicale verandering der maatschappij.⁵²

Deze 'radicale verandering der maatschappij' zou volgens Banning door de Nederlandse Volksbeweging teweeggebracht moeten worden. In de periode september 1942 tot december 1943 zou deze groep werken aan het programma van de toen nog op te richten volksbeweging, en toen een aantal van hen, onder wie Banning zelf, in december 1943 vrijgelaten werd was dit concept voltooid. Over het diepste motief tot oprichting van de NVB zegt Banning het volgende:

⁴⁹ Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 15.

⁵⁰ *Ibidem*, 16.

⁵¹ De naam van deze groep is een verwijzing naar de *Heeren XVII* die het centrale bestuur vormde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC).

⁵² Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Partij van de Arbeid (PvdA), inv. nr. 1622, 'Stukken betreffende beginsel- en urgentieprogramma van de PvdA', 20.

Wat ons in de NVB samenbrengt is bovenal de geestelijke nood van ons volk – van ons volk in alle lagen, want de verwildering is er evenzeer onder intellectuelen en gegoede burgerij als onder arbeiders – en de vaste overtuiging, dat er van herstel geen sprake zal zijn, tenzij wij opnieuw de gehoorzaamheid leren aan vaste normen, tenzij de vrijheid wordt verstaan als innerlijke geestelijke tucht en levensstijl. (...) Thans treedt de NVB naar voren met de pretentie om de krachten tot grondige vernieuwing samen te bundelen en daaraan een duidelijke concrete inhoud te geven.⁵³

In deze beschrijving van Banning is een diepe onvrede leesbaar over de manier waarop de toenmalige politiek georganiseerd was. De geestelijke nood waar Banning over spreekt past in een bredere trend van intellectuelen, zoals Huizinga, die zich in de jaren '30 kritisch hebben uitgelaten over het gebrek aan geestelijke inhoud in de Nederlandse samenleving. De Nederlandse Volksbeweging, die op 10 mei 1945 opgericht werd, zou als vernieuwingsbeweging de 'Doorbraak' tot stand moeten brengen. Banning kwam zelf ook in aanraking met mensen die radicaal andere denkwijzen hadden over de vormgeving van de Nederlandse samenleving door zijn bestuurlijke functies in de SDAP en de *Woodbrookers*. Deze vooroorlogse ervaringen met nieuwe denkwijzen werden verder ontwikkeld gedurende zijn gijzeling in Sint-Michielsgestel, waarover het volgende hoofdstuk gaat.

⁵³ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 1622, 'Stukken betreffende beginsel- en urgentieprogramma van de PvdA', 21.

Hoofdstuk 2: welke ideeën had Willem Banning over de naoorlogse samenleving vanuit religieus perspectief?

In deze paragraaf staat de vraag centraal wat Bannings visie was over de naoorlogse samenleving en specifiek welke religieuze ideeën hieraan ten grondslag lagen. Om deze religieuze ideeën te achterhalen zijn werken van Banning gebruikt waarin hij schrijft vanuit een religieus perspectief, evenals archiefstukken uit het IISG. De ideeën van Banning zijn thematisch onderverdeeld in achtereenvolgens besef van historische verandering, de plaats van de kerk in de samenleving en het ‘personalistisch socialisme’ dat volgens Banning aan de politiek ten grondslag moet liggen.

Datgene wat als eerst opvalt wanneer er gekeken wordt naar de lijst van studies die Banning schreef vanuit religieus perspectief gedurende de oorlogsjaren is de hoeveelheid ervan: maar liefst zeven boeken die verschenen tussen 1941 en 1946. Dit valt echter niet alleen te verklaren doordat Banning van nature al veel schreef. Zo verscheen zijn belangrijkste werk, *De Dag van Morgen*, gedurende zijn periode in Sint-Michielsgestel. Een betere verklaring hiervoor is dat Banning ervan overtuigd was dat hij getuige was van een breuk in de geschiedenis met verre gaande, noodzakelijke implicaties. Dit verwoordde hij onder andere in de werken *Geloofsstrijd: godsdienstige houding in deze tijd* (1940), *Als een goed instrument* (1946) en *De Evangelische Boodschap* (1946):

Van harte gaarne pleit ik voor openheid. Dat mag en moet betekenen, dat wij ons niet angstvallig zullen vastklampen aan een voorbije sociale orde waarin wij opgroeiden en ons betrekkelijk veilig voelden.⁵⁴ (...) Bij sommigen vaag, bij anderen scherp bewust, is een besef aanwezig, dat een bepaalde periode van onze geschiedenis definitief is afgesloten, dat wij noch economisch, noch sociaal noch politiek of geestelijk terug kunnen en mogen naar de oude verhoudingen van voor de oorlog.⁵⁵ (...) De tijd heeft behoefte aan een verstaan van de Evangelische Boodschap dat ons boven de heersende tegenstellingen verheft: het reiken naar een plan waar de vroeger absoluut geachte tegenstellingen hun bevriezende, verstarrende macht verliezen, omdat zij als ‘menselijke’ standpunten worden doorzien en daarom gerelativeerd.⁵⁶

⁵⁴ Willem Banning, *Geloofsstrijd: godsdienstige houding in deze tijd* (Zeist 1940) 107.

⁵⁵ Willem Banning, *Als een goed instrument* (Amsterdam 1946) 79.

⁵⁶ Willem Banning, *De Evangelische Boodschap* (Assen 1946) 8-9.

Kerk en samenleving

Naast het feit dat Banning de oorlog als een breuk in de geschiedenis beschouwd is in deze citaten ook de onvrede te lezen over de vooroorlogse politieke vormgeving waar in de vorige deelvraag aandacht aan is besteed. Een analyse van Bannings boeken maakt duidelijk dat hij zich verzet tegen de opvatting dat een christen zich afzijdig moet houden van politieke, wereldse zaken. Met name spitst deze kritische toon zich toe op de houding van de NHK in de samenleving, en algemeen ook op de plaats van religie in de samenleving. In de eerste deelvraag is aan bod gekomen dat in de jaren '30 de katholieke kerk qua ledenaantallen de NHK voorbijstreefde. In diezelfde periode ontstond er in de NHK een beweging van geëngageerde dominees, waaronder ook Banning, om de kerk weer in het midden van de samenleving te plaatsen. Deze beweging ontstond vanuit de frustratie over het gebrek aan verzet tegen de opkomst van het nationaalsocialisme en maatschappelijke stagnatie en verstarring.⁵⁷ Ongetwijfeld was ook de daling van ledenaantallen een belangrijk motief voor deze beweging. Echter, alle goede bedoelingen ten spijt had deze beweging weinig effect en werd zij helemaal in de marge gedrukt door de bezetting van Nederland.

In zijn boek *De vrijzinnig hervormden voor de keuze* gaat Banning in op de situatie van de NHK in de jaren '30 en '40, waarover hij schrijft:

Alle pogingen in de laatste tientallen jaren, tot en met de Reorganisatievoorstellen van 1938, om de ondraaglijke verhoudingen te overwinnen, zijn vastgelopen, en het heeft niet de minste zin om in deze lijn voort te gaan.⁵⁸

De 'ondraaglijke verhoudingen' waar Banning over spreekt is de onrust binnen de NHK over de richting die de kerk op moet gaan. Vragen die in dit zogenaamde 'richtingsvraagstuk' centraal stonden hadden onder andere betrekking op de positie van de kerk in de samenlevingen en welke theologie hieraan ten grondslag zou moeten liggen. Banning schrijft hierover het volgende in *Het vrijzinnig protestantisme op de tweesprong: organisatie of stroming*:

Wat is er aan de hand in de oude Hervormde Kerk? Men ziet allerlei uitingen, verschijnselen die opvallen: er komen afkondigingen, boodschappen, rapporten waaruit blijkt dat men zich anders dan voorheen met sociale vraagstukken bemoeit; er

⁵⁷ Van Dam, 'Voorbij ontzuiling en verzuiling als kader in de religiegeschiedenis', 36.

⁵⁸ Willem Banning, *De vrijzinnig hervormden voor de keuze* (Assen 1946) 5.

worden stemmen gehoord, die een radicaal andere aanpak van het eeuwig kwellende richtingsprobleem bepleiten; er komt een “grote synode” die een nieuwe kerkorde zal moeten voorbereiden. Hierin kunnen kerkleden geen eenheid van motief ontdekken en bij de oordeelsvorming spelen onkunde, wantrouwen en vooringenomenheid vrije grote rollen.⁵⁹

Banning legt hiermee de vinger op de zere plek: aan goede bedoelingen is geen gebrek binnen de NHK, alleen komt hieruit geen centraal plan naar voren om het richtingsvraagstuk op te lossen. Dit heeft alles te maken met de politieke constellatie van Nederland die ook is doorgedrongen in de NHK. De verschillende richtingen in de NHK zijn volgens Banning ‘verstard tot partijblokken, (zo, red.) dat er generlei geestelijk contact, laat staan enige gemeenschappelijke verantwoordelijkheid bestaat en men dit als vanzelfsprekende en behoorlijke toestand aanvaardt, die niemand innerlijk verontrust; (kortom, red.), dat er een partijpolitieke machtsstrijd heerst in de kerk.’⁶⁰

De conclusie die Banning trekt is dat het oplossen van het richtingsvraagstuk in de NHK via de bestaande weg, waarin verschillende richtingen lijnrecht tegenover elkaar, staan zinloos is.⁶¹ Wanneer Banning het grotere geheel van christelijke groepen in Nederland beschouwd trekt hij dezelfde conclusie voor de verschillende machtsblokken binnen de NHK, namelijk de ‘ontstellend hoog opgetrokken scheidsmuren tussen de godsdienstige groepen van ons volk, zodat men niets weet wat van den ander heilig is.’⁶²

Bannings visie op het herstel van de NHK

Het probleem wat Banning schetst in zijn boeken moge nu duidelijk zijn: in al haar verwoede pogingen om haar positie als voormalige staatskerk van de Republiek terug te krijgen werd het richtingsvraagstuk een hoofdpijndossier voor de NHK, omdat dit leidde tot interne onrust en verschillende partijen binnen de kerk die lijnrecht tegenover elkaar staan. Banning stelt dit aan de kaak in zijn studies, maar reikt ook verschillende oplossingen aan die in zijn ogen cruciaal zijn voor een herstel van de NHK. In de eerste plaats benoemt Banning de zogenaamde Gemeente Opbouw (GO), die gezien moet worden als een poging om de gehele NHK terug te roepen tot het wezenlijke van een levende, christelijke, protestantse kerk: een

⁵⁹ Willem Banning, *Het vrijzinnig protestantisme op de tweesprong: organisatie of stroming* (Arnhem 1946) 25.

⁶⁰ Banning, *Het vrijzinnig protestantisme op de tweesprong*, 30.

⁶¹ *Ibidem*, 31.

⁶² Banning, *Geloofsstrijd*, 129.

Christus belijdende volkskerk.⁶³ In een ander boek zegt Banning het volgende over deze volkskerk:

De erkenning dat de kerk een opdracht te vervullen heeft in de wereld van heden, valt terug op haar zelf: haar inwendige toestand en haar activiteit naar buiten hangen direct en innerlijk samen. Een radicale aanpak moet dus teruggrijpen naar de kernvraag: wat houdt het in, Christus-belijdende volkskerk te zijn.⁶⁴

Dit laatste klinkt nog betrekkelijk vaag en het op het eerste gezicht onduidelijk of dit het richtingsvraagstuk zal oplossen. Echter, in zijn omschrijving van deze Christus belijdende volkskerk, stelt Banning dat een volkskerk de verantwoordelijk voor het hele volk op zich dient te nemen, en binnen deze kerk ook ruimte zal zijn voor verschillende opvattingen in vroomheid en theologie.⁶⁵

Met andere woorden, waar Banning over spreekt is dat verschillende opvattingen over vroomheid en theologie niet moeten leiden tot verschillende facties binnen de kerk die tot zoveel problemen geleid hebben. Juist op de momenten waar dergelijke scheuringen dreigen te ontstaan dient men terug te gaan naar de basis van wat kerkzijn betekent. Het tweede kenmerk is dat in de verdere uitwerking hiervan ook een echo van het socialisme doorklinkt waarmee Banning gedurende zijn leven in aanraking is gekomen:

Alle denken en werken voor een vernieuwing der kerk behoort uit te gaan van de methodische en zakelijke overweging, dat het belang van het geheel behoort te prevaleren boven dat van het deel, omdat het wezen van het geheel dat der delen behoort te bepalen. Men moet partij kiezen tegen alle ‘denken in blokken’, dat ons in het bloed zit, dat in de politiek een betrekkelijk recht heeft, maar in de kerk onvoorwaardelijk moet worden afgewezen.⁶⁶

Kortom, waar het volgens Banning in een kerk om moet gaan is dat het ‘denken in blokken’ te allen tijde afgewezen wordt, en daarvoor in de plaats altijd geprobeerd moet worden dat het belang van het collectief voorop staat. De manier waarop dit belang het beste bereikt kan

⁶³ Banning, *De vrijzinnig hervormden voor de keuze*, 8-9.

⁶⁴ Banning, *Het vrijzinnig protestantisme op de tweesprong*, 32.

⁶⁵ Banning, *De vrijzinnig hervormden voor de keuze*, 10.

⁶⁶ *Ibidem*, 12.

worden is een radicaal breken met het ‘denken in blokken’, en dit te vervangen door ‘een denken vanuit het centrum, het hart, het geheel uit.’⁶⁷

Personalistisch socialisme

In het laatste deel zal onderzocht worden wat het begrip ‘personalistisch socialisme’ betekent en op welke manier dit begrip in Bannings werken als geestelijke grondslag diende voor de politiek. Ook de religieuze elementen in dit begrip en de uitwerking hiervan zullen behandeld worden. Het begrip personalistisch socialisme wordt door Banning uitgewerkt in zijn boek *De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven*. De ondertitel maakt meteen duidelijk dat hij veel waarde toekent aan dit begrip, omdat hij het beschouwd als het ‘richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven.’

Historica Madelon de Keizer stelt dat de invloed van Banning op het personalistische gedachtegoed vooral zichtbaar is in de waarde die Banning toekent aan de rol van religie binnen het socialisme. In 1925 gaf hij een nieuwe impuls aan het religieus-socialisme door te betogen dat religie tot grondslag gemaakt zou moeten worden van het socialisme. Een belangrijk element in de volksopvoeding was de centrale rol van medemenselijkheid, opgevat als een verantwoordelijkheidsbesef.⁶⁸ Twee jaar later bracht de Belgische socialist Hendrik de Man het boek *Psychologie van het Socialisme* uit, dat grote indruk maakte op Banning.⁶⁹ De Man ontwikkelde een politieke doctrine waarin zowel de dictatoriale regimes van het communisme en fascisme, als een volstrekt individualistisch liberaal regime werd afgewezen.⁷⁰ Deze ideeën, door Bank aangeduid met de overkoepelende term ‘reformisme’, vormden de oorsprong van het personalisme, omdat ook De Man op zoek was naar wat door De Keizer omschreven wordt als ‘de ethische waardebeplating waaruit het socialisme voortvloeide.’⁷¹

Al voor zijn gijzeling naar Sint-Michielsgestel was Banning dus op de hoogte van ideeën over reformisme, maar deze ideeën werden verder uitgewerkt toen hij met vijf andere gijzelaars bij elkaar kwam omdat zij zich genoodzaakt voelden om na de bevrijding met een oproep te komen. Bank stelt dat het zoeken naar nieuwe partijverhoudingen de ‘zes van Banning’ verenigde, maar dat er fundamentele meningsverschillen bestonden tussen Uniemensen als Louis Einthoven en sociaaldemocraten als Banning. Al snel nadat de groep van zes zich georganiseerd had kwam er een zevende lid bij, Hendrik Brugmans, die voor de

⁶⁷ Ibidem, 14.

⁶⁸ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, 80-82.

⁶⁹ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, 83-84.

⁷⁰ Bank, *Opkomst en ondergang*, 19.

⁷¹ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, 84.

oorlog in Parijs had gestuurd en daar in aanraking was gekomen met ideeën van personalisten in het Franse tijdschrift *Esprit*.⁷² Dit tijdschrift, dat in 1932 was opgericht, werd opgericht in een periode waarin Franse jongeren grote onvrede uitten over de eeuwigdurende politieke rivaliteit tussen links en rechts. Zij zochten een middenweg tussen het communisme en kapitalisme; *Esprit* was voor deze jongeren het forum waarmee zij hun onvrede konden uiten.⁷³ Dit tijdschrift stond onder toezicht van een groep katholieke intellectuelen, waarvan de filosofen Emmanuel Mounier en Denis de Rougemont het meest invloedrijk waren in de ontwikkeling van het begrip personalisme. Dit begrip vertoont grote overeenkomsten met het reformisme van De Man, omdat ook Mounier en De Rougemont zich afzetten van politieke systemen als het communisme, fascisme en liberalisme.⁷⁴

Banning kwam in aanraking met het begrip personalisme door een lezing die door Brugmans werd gehouden over de cultuurfilosofie van De Rougemont. In deze lezing ging Brugmans in op diens filosofie. Het centrale argument hiervan was dat het geestelijke altijd moest prevaleren boven het materiële, waaraan het had ontbroken in het eerste deel van de twintigste eeuw. De Rougemont was ervan overtuigd dat alleen het geestelijke leidde naar vrijheid.⁷⁵

Door middel van Brugmans' studie naar personalisme kwam Banning in aanraking met dit begrip en werkte hij dit ook uit in boeken als *De Dag van Morgen*. Het probleem dat Banning schetst in dit boek is van belang om meer inzicht te krijgen in Bannings definitie van personalisme. Dit probleem hangt samen met de roep om politieke (en ook kerkelijke) vernieuwing die, zoals in de eerste deelvraag is betoogd, al gedurende de periode van de verzuiling speelde en steeds sterker werd gedurende de Tweede Wereldoorlog. Dit probleem wordt door Banning als volgt omschreven:

De ontstellende geestelijke verwording en armoede van onze Europese cultuurwereld, blijkende uit de normloosheid op alle terreinen des levens, een normloosheid die zich in de dehumanisering, de ontmenselijking, schrijnend openbaart.⁷⁶

Om dit probleem op te lossen moet volgens Banning een beroep worden gedaan op het persoonlijke leven van de mens, waarin het specifiek gaat om de geest van de mens. De geest

⁷² Ibidem, 96.

⁷³ Ibidem, 96.

⁷⁴ Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma: de beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Groningen 2002) 194.

⁷⁵ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, 96-97.

⁷⁶ Banning, *De dag van morgen*, 77-78.

van de mens beheerst namelijk het maatschappelijke leven en vormt de oorsprong van de maatschappelijke structuren. Als deze maatschappelijke structuren verandert willen worden, kan dit alleen succes hebben wanneer de geest van de mens veranderd wordt.⁷⁷ Kortom, een vernieuwing van het politieke bestel zou moeten beginnen met een vernieuwing van de geest.

Bank stelt dat de betekenis van personalisme, zoals dat werd ontwikkeld in Sint-Michiëlgestel inhield dat de menselijke persoonlijkheid volledig tot wasdom kon komen.⁷⁸ Deze vernieuwing van de geest heeft betrekking op de ontplooiing van het individu. Echter, deze ontplooiing dient er niet toe dat ieder individu op zichzelf gericht raakt, maar deze staat in dienst van een gemeenschap. Om die reden stelt De Keizer dat de personalist overeenkomsten vertoont met de ideeën van Banning over de ‘volksopvoeder’ binnen het religieus-socialisme van de jaren ’20. Ook een volksopvoeder neemt de verantwoordelijkheid op zich om zich in te zetten voor de gemeenschap en haar te voorzien van intellectuele inhoud.⁷⁹ Hiermee zet Banning zich, net als De Man en Mounier, af van de individualistische denkwijze die centraal staat in de kapitalistische, liberale democratie. Door het individualisme werd de waarde van het mens zijn ondermijnt, en werd hiermee onmogelijk om een gemeenschap op basis van personalisme te creëren.⁸⁰ En het kernprobleem van het kapitalisme volgens Banning is dat er een geestelijke grondslag ontbreekt die richting en inhoud geeft aan het arbeidsproces. Beide aspecten, individualisme en kapitalisme, leidden tot geestelijke armoede en de ontbinding van de gemeenschap.⁸¹

Deze ontplooiing van de mens kon volgens Banning onmogelijk plaatsvinden in de vooroorlogse kerken vanwege de ‘hokjesgeest’ die deze kerken domineert. In plaats daarvan stelt Banning dat de ‘enige vruchtbare weg is die van de ‘personalistische gemeenschappen’.’⁸² Hierin wordt ook het socialistische aspect van het begrip ‘personalistisch socialisme’ zichtbaar. Waar het personalisme vooral gericht is op het mens-zijn, moest deze ontplooiing volgens Banning in dienst staan van de gemeenschap.⁸³ Het was de taak van het socialisme om individuele vrijheid en sociale gerechtigheid tot grondslag te maken van een gemeenschap, waarin de mens tot volledige wasdom kon komen.⁸⁴ Historicus Herman de Liagre Böhl voegt hieraan toe dat Banning het socialisme zag als een morele

⁷⁷ Banning, *De dag van morgen*, 79-80.

⁷⁸ Bank, *Opkomst en ondergang*, 20.

⁷⁹ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michiëlgestel*, 101.

⁸⁰ Banning, *Dag van Morgen*, 118-121. Zie ook: Willem Banning, *Evangelie en Klassenstrijd* (Den Haag 1946) 14.

⁸¹ Banning, *Evangelie en Klassenstrijd*, 27.

⁸² Banning, *Dag van Morgen*, 80.

⁸³ Becker, ‘Een strijd om nieuwe verhoudingen’, 305.

⁸⁴ Becker, ‘Een strijd om nieuwe verhoudingen’, 306.

levenshouding, een fundament van een gemeenschap waarin de mens zich verantwoordelijk opstelde voor waarden als gerechtigheid en naastenliefde.⁸⁵ Banning zelf zegt over socialisme dat ‘het wortelt in de zedelijke levensvorm van de mens, het is de vorm waarin de verantwoordelijkheid voor gerechtigheid en liefde concrete gestalte aanneemt.’⁸⁶ Kortom, personalistisch socialisme heeft betrekking op het tweeledige doel om zowel een hechte en rechtvaardige gemeenschap op te bouwen, als op de ontplooiing van het individu.

De religieuze aspecten van personalistisch socialisme

Personalistisch socialisme laat zich ook kenmerken door een sterke religieuze lading. In de eerste plaats wordt dit duidelijk door de nadruk op christelijke waarden als naastenliefde en gerechtigheid. De Keizer stelt dat personalisme gegrond was op de christelijke lijfspreuk ‘Hebt u naaste lief als uzelf’.⁸⁷ Maar ook in de boeken van Banning die hiervoor behandeld worden deze religieuze aspecten van personalistisch socialisme zichtbaar. In het boek *Als een goed instrument* schrijft Banning welke kenmerken een ‘nieuwe mens’ moet bevatten om de naoorlogse samenleving te leiden. Voor de invulling van de ‘nieuwe mens’ haalt hij inspiratie uit het Nieuwe Testament. Hierin schrijft de apostel Paulus over het afsterven van ‘de oude mens’, en daarvoor in de plaats een ‘nieuwe mens’ ontstaat die één met Christus is.⁸⁸ Het leven van deze ‘nieuwe mens’ laat zich kenmerken door een liefdevolle verhouding ten opzichte van God, en in dankbaarheid hiervoor geeft de mens zijn eigen leven terug in gehoorzaamheid aan God en dienstbetoon aan de naaste.⁸⁹

Over het Evangelie zegt Banning dat deze personalistisch van aard is, dat wil zeggen gericht op het individu, maar ook gericht is op de eenheid van mensen. Voor deze eenheid haalt hij de discipelen aan als voorbeeld hoe een gemeenschap te zijn waarin een diepe verantwoordelijkheid voor de medemens centraal staat in de vorm van gemeenschappelijk bezit.⁹⁰ In het bewerkstelligen van deze idealen ligt een belangrijke rol besloten voor de kerken. Zij dienen als een brug tussen het Evangelie en de wereld en moeten duidelijk maken hoe de beginselen uit het Evangelie de basis moeten vormen van de nationale gemeenschap.⁹¹

Ook in het boek *De Evangelische Boodschap* schrijft Banning over de positie van de christen en de kerk in de wereld. De eerste constatering die Banning noemt is dat politiek een

⁸⁵ Herman de Liagre Böhl, ‘Willem Banning in de PvdA: een verloren strijd om de Doorbraak’, *Het twaalfde jaarboek voor Democratisch Socialisme* (Amsterdam 1991) 47-83, aldaar 54.

⁸⁶ Banning, *Dag van Morgen*, 81.

⁸⁷ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, 103.

⁸⁸ Banning, *Als een goed instrument*, 83.

⁸⁹ Banning, *Als een goed instrument*, 90.

⁹⁰ *Ibidem*, 96.

⁹¹ *Ibidem*, 104.

machtsstrijd is waarin belangen met elkaar botsen. Echter, juist om deze reden heeft de politiek een geestelijke grondslag nodig om niet te vervallen in onmenselijkheid.⁹² Deze geestelijke grondslag is noodzakelijk omdat de maatschappij in steeds toenemende mate geïndustrialiseerd is, stelt Banning. Het kernprobleem van deze maatschappij is de vraag hoe hierin de geestelijke vrijheid kan worden gehandhaafd.⁹³ Om deze geestelijke vrijheid te kunnen handhaven is een type gemeenschap nodig die wortelt in de geest en gekenmerkt wordt door een gemeenschappelijk aanvaarde verantwoordelijkheid.

Hoe wordt een dergelijke gemeenschap werkelijkheid? De voorwaarde die Banning hiervoor stelt is dat er in een land teruggegrepen kan worden op geestelijke tradities, en dat het christendom in staat moet zijn om een wereldvisie te verkondigen.⁹⁴ Volgens Banning kan het Christendom de geestelijke strijd alleen overwinnen als het personalistisch, socialistisch en universalistisch van aard wordt. Dat wil zeggen dat het Christendom de eerbied voor de mens centraal stelt (personalisme); dat het Christendom een geestelijke grondslag schept voor de samenleving waarin de mens boven het materiële staat (socialistisch), en dat het Christendom de boodschap van het Evangelie verkondigt aan alle volken (universalistisch).⁹⁵

Gedurende zijn gijzeling in Sint-Michielsgestel ontwikkelde Banning verschillende ideeën over de vormgeving van de naoorlogse samenleving. Hierin is toegespitst op Bannings ideeën voor de NHK en het personalistisch socialisme dat als geestelijke grondslag zou moeten dienen voor de naoorlogse politiek. Hoewel dit de indruk kan wekken dat deze twee aspecten van elkaar gescheiden waren, is dit niet het geval. Wanneer Banning spreekt over de oplossing van het richtingsvraagstuk, waarin het ‘denken in blokken’ vervangen moet worden door een denken vanuit het hart, klinkt hierin ook Bannings personalistische opvatting door waarin de ontplooiing van het individu centraal staat. Ook het socialistische aspect is terug te vinden in Bannings ideeën over de NHK, aangezien hij schrijft dat de gemeenschap altijd moet prevaleren boven het individu, en het individu ook in dienst staat van de gemeenschap. Vice versa geldt hetzelfde: in het concept personalistisch socialisme zijn verschillende religieuze aspecten zichtbaar waarin een echo doorklinkt van de waarde die Banning hecht aan de geestelijke vernieuwing van de mens door middel van het Evangelie, waar hij sterk de nadruk op legt in zijn boeken over de NHK. En tot slot zit ook in het begrip personalistisch socialisme besloten de nadruk op een gemeenschap die gebouwd is op rechtvaardigheid en naastenliefde.

⁹² Banning, *De Evangelische Boodschap*, 176.

⁹³ Banning, *De Evangelische Boodschap*, 182.

⁹⁴ *Ibidem*, 183.

⁹⁵ *Ibidem*, 184.

Al deze ideeën zijn vormgegeven voor en tijdens de oorlog. In het volgende hoofdstuk zal onderzocht worden hoe deze ideeën hun uitwerking kregen in het naoorlogse politieke en religieuze klimaat in Nederland.

Hoofdstuk 3: wat was de reikwijdte van Bannings ideeën op het naoorlogse politieke en religieuze klimaat met betrekking op het herstel van de Nederlandse samenleving?

In de derde en laatste deelvraag draait het om de reikwijdte van Bannings ideeën in het naoorlogse Nederlandse politieke en religieuze klimaat. Specifiek gaat het hier om de vraag hoe ver de invloed van Bannings ideeën zich uitstrekte in de Partij van de Arbeid, de beoogde Doorbraakpartij, en de Nederlands Hervormde Kerk. Net zoals in de tweede deelvraag betekent het tweeledige karakter van deze deelvraag niet dat ontwikkelingen in de PvdA volledig losstaan van ontwikkelingen in de NHK en vice versa. Voor de structuur zullen ze in eerste instantie los van elkaar behandeld worden, maar op verschillende plekken zullen er verbanden gelegd worden tussen beide aspecten.

De eerste deelvraag eindigde met de constatering dat Banning de Nederlandse Volksbeweging beschouwde als voorloper voor een ‘radicale verandering der maatschappij’ en als vernieuwingsbeweging die de Doorbraak tot stand zou moeten brengen. Toen de oorlog voorbij was kwam de NVB in half mei 1945 met een oproep tot het Nederlandse volk waarin zij stelde dat de politieke antithese en de klassenstrijd maatschappelijke oplossingen belemmerden. Aangezien deze twee aspecten de politiek van voor 1940 hadden bepaald pleitte de NVB voor een geheel nieuwe politieke basis. Volgens socioloog en politicoloog Bart Tromp (1944-2007) betekende dit echter niet dat de NVB zich zou gaan manifesteren als een nieuwe politieke partij, maar als een geestelijke vernieuwingsbeweging die ruimte zou scheppen voor de oprichting van een nieuwe partij.⁹⁶ Ook Carla van Baalen, hoogleraar parlementaire geschiedenis, stelt dat de NVB bovenal een ‘sociaal-pedagogische’ beweging wilde zijn die zich op verschillende maatschappelijke terreinen zou gaan inzetten. De NVB wilde volgens Van Baalen een beweging zijn die mensen zou inspireren om gezamenlijk aan de slag te gaan.⁹⁷ Hoe de NVB deze geestelijke vernieuwing concreet voor zich zag is ook verwoord door Banning:

De NVB is het ontmoetingspunt van verschillende geloofsovertuigingen en levensbeschouwingen met het concrete doel om elkander geestelijk te ontmoeten en samen te werken op het brede terrein der maatschappelijke en culturele vernieuwing. Zij wordt in haar streven versterkt naarmate de Kerken radicaler ernst maken met het

⁹⁶ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 197-198.

⁹⁷ Van Baalen, ‘Humanisten tussen doorbraak en verzuiling’, 147-149.

Evangelie, humanistische bewegingen dieper doorstoten naar volstrekte normen, en zo de bronnen weer gaan vloeien, waaruit de geestelijke volkskracht wordt gevoed.⁹⁸

Uit dit citaat wordt duidelijk dat de oprichting van de NVB ook religieuze wortels heeft. Dit is niet vreemd aangezien het personalistisch socialisme, dat verschillende religieuze aspecten heeft, centraal stond in de oproep waarmee de NVB zich aan het Nederlandse volk bekend maakte. De religieuze wortels van de NVB komen voort uit ontwikkelingen binnen de NHK, waar zoals in de tweede deelvraag is besproken voor en gedurende de oorlog bezonnen werd op het richtingsvraagstuk en de houding van de kerk ten aanzien van maatschappelijke problemen.⁹⁹

Van NVB naar PvdA

Hoewel de NVB zich als vernieuwingsbeweging profileerde verschoof haar aandacht naar het politieke terrein. Volgens Van Baalen werd dit mede veroorzaakt doordat de pers sterk de nadruk legde op de politieke doelstellingen van de NVB, maar bovenal kwam dit doordat de NVB zich inzette om haar doelstelling te realiseren.¹⁰⁰ Deze doelstelling behelsde dat de NVB zich beschikbaar stelde om als bemiddelaar op te treden bij de formatie van een nieuwe partij, een ‘brede volkspartij met personalistisch socialistische doelstelling’, waartoe zij verschillende partijen uitnodigde die zich hierin konden vinden.¹⁰¹ Haast was hierbij geboden aangezien de kans bestond dat zonder gecoördineerde acties van de NVB de oude politieke partijen hun vooroorlogse positie weer konden innemen, aldus Wielenga.¹⁰² Vanaf 1945 begon de NVB met het voeren van gesprekken met politieke partijen van verschillende kleur: de socialistische SDAP, de liberale VDB en de confessionele partijen RKSP, CHU en CDU.¹⁰³

Gezien het feit dat het programma van de NVB in lijn lag met het partijprogramma van de SDAP uit 1937, evenals het feit dat een groot deel van de groep die het manifest van de NVB ondertekende lid was van de SDAP, lag het voor de hand dat de SDAP een belangrijke gesprekspartner zou gaan vormen. Hierin speelde ook mee dat het partijprogramma van 1937

⁹⁸ Geciteerd door Van Baalen op pagina 149 uit: Hendrik Marinus Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955) 186.

⁹⁹ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 195-198.

¹⁰⁰ Van Baalen, ‘Humanisten tussen doorbraak en verzuiling’, 150.

¹⁰¹ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 200.

¹⁰² Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 195.

¹⁰³ Afkortingen partijen staan voor: Vrijzinnig-Democratische Bond, Rooms-Katholieke Staatspartij, Christelijk-Historische Unie en Christen-Democratische Unie; Na de bezetting waren al deze partijen weer waren opgericht. Van Baalen, ‘Humanisten tussen doorbraak en verzuiling’, 150.

electoraal gezien geen succes had geboekt. Om zich daadwerkelijk te kunnen mengen in het politieke krachtenveld zou de SDAP zich buiten haar traditionele grenzen moeten profileren.¹⁰⁴ In deze besprekingen speelde Banning een belangrijke rol, omdat hij zowel lid was van de SDAP en een van de ondertekenaars was van het manifest. De eerste twee besprekingen vonden plaats in augustus en oktober 1945 en verliepen zelfs zo stroef dat de SDAP besloot om de mogelijkheid te onderzoeken of één nieuwe partij mogelijk was.¹⁰⁵

Deze reactie kwam voort uit het feit dat de NVB in haar manifest ook vermeldde dat wanneer politieke partijen niet ingingen op haar voorstel er een ‘comité ad hoc’ gevormd zou worden om ‘aan de in brede levende kringen wil tot politieke vernieuwing ook van het partijwezen, een voorlopig gestalte te geven.’¹⁰⁶ Met andere woorden, de SDAP voelde zich voor het blok gezet door de NVB om op haar voorstel in te gaan, omdat er anders een nieuwe socialistische partij opgericht zou worden waaraan veel prominente SDAP’ers hun politieke zegen hadden gegeven.¹⁰⁷

Om deze reden besloot de SDAP om de mogelijkheid te onderzoeken van één socialistische partij, waarbij het risico van een tweede partij op socialistische beginselen geëlimineerd werd. Eveneens lag hierdoor de mogelijkheid open om tot een snelle overeenkomst te komen, wat ook nodig was gezien de naderende verkiezingen van mei 1946. Op voorstel van Banning werd er besloten om een Politieke Studiecommissie op te richten, onder leiding van Banning, die zou onderzoeken of het oprichten van één volkspartij mogelijk was.¹⁰⁸ Bannings positie als voorzitter heeft volgens De Liagre Böhl geleid tot de vereniging van sociaaldemocraten, vrijzinnig-democraten en progressieve christenen in één volkspartij. Weliswaar was deze weg niet eenvoudig, door Bannings positie als voorzitter van de NVB (nadat voormalig NVB-voorzitter Schermerhorn premier werd), als oud-bestuurslid van de SDAP en als leider van de Gemeente-Opbouw in de NHK vormde Banning de ideale bemiddelaar.¹⁰⁹ Tot teleurstelling van Banning trok de RKSP zich terug, omdat veel vernieuwers in deze partij zich richtten op vernieuwing in eigen kring. Daarom meldde zich slechts een kleine groep katholieken bij de NVB om mee te praten over de oprichting van een

¹⁰⁴ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 199.

¹⁰⁵ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 199.

¹⁰⁶ Ibidem, 200.

¹⁰⁷ Ibidem, 200.

¹⁰⁸ Van Baalen, ‘Humanisten tussen doorbraak en verzuiling’, 150. Zie ook: Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 200.

¹⁰⁹ Böhl, ‘Willem Banning in de PvdA: een verloren strijd om de Doorbraak’, 50.

volkspartij.¹¹⁰ Deze volkspartij zou de naam ‘Partij voor de Arbeid’ gaan dragen om het socialistische karakter ervan te benadrukken.

In december 1945 vond de laatste fase van de besprekingen plaats waarin vooral discussies gevoerd werden over de manier waarop de partij zich zou gaan profileren in het publieke domein. Specifiek ging dit over symbolische kwesties als vlaggen, liederen en socialistische termen die een vertrouwd beeld waren voor socialisten, maar voor sommige liberalen en confessionelen een brug te ver waren.¹¹¹ Echter, buiten deze discussies rondom symbolische uitingen, waar later door Willem Drees (1886-1988) een oplossing voor gevonden werd, waren er binnen de SDAP geen fundamentele meningsverschillen. Met een grote meerderheid stemde de SDAP in om op te gaan in de Partij van de Arbeid, en in haar voorbeeld volgden de VDB en de CDU.¹¹² Op 9 februari 1946 werd de Partij van de Arbeid opgericht, waarvan Banning in zijn *Terugblik* schrijft dat het een ‘dag van diepe voldoening en intense vreugde is geweest.’¹¹³

De PvdA en de verkiezingen van 1946

Wat waren de uitgangspunten van de beoogde Doorbraakpartij? Boven alles stond bij de PvdA centraal dat zij het principe van de organisatie van het politieke partijleven op basis van religieuze grondslag verwierp.¹¹⁴ Deze antithese had namelijk geleid tot de door Huizinga bekritiseerde ‘hokjesgeest’, met als resultaat onzinnige politieke en religieuze twisten. Volgens Mellink waren beide groepen, dat wil zeggen hervormden en socialisten, ervan overtuigd dat wanneer godsdienst teruggebracht zou worden naar inspiratiebron, in plaats van grondslag, dit ertoe zou leiden dat politieke keuzes eenvoudiger en sneller gemaakt konden worden. Het principe dat godsdienst als inspiratiebron diende kreeg haar uitwerking in de zogenaamde ‘werkgemeenschappen’, waarin religieuzen zich in kringen konden bezinnen op de politieke koers die de partij voer.¹¹⁵ Deze werkgemeenschappen vormden ook een belangrijk middel om religieuzen van andere partijen te kunnen binden aan de PvdA.¹¹⁶ Bij de oprichting van deze werkgemeenschappen is ook de invloed van Banning zichtbaar. In

¹¹⁰ Van Baalen, ‘Humanisten tussen doorbraak en verzuiling’, 151. Zie ook: Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 201.

¹¹¹ Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 196.

¹¹² Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 202-205.

¹¹³ Banning, *Terugblik*, 66.

¹¹⁴ Van Baalen, ‘Humanisten tussen doorbraak en verzuiling’, 151.

¹¹⁵ Mellink, ‘Tweedracht maakt macht’, 34-38.

¹¹⁶ Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 196.

Terugblik schrijft hij dat de nieuwe partij open moest staan voor personen die de ‘geestelijke bronnen van ons volksleven, met name christendom en humanisme, vertegenwoordigen’.¹¹⁷

In mei 1946 vonden de eerste naoorlogse verkiezingen plaats, en electoraal gezien liepen deze uit op een teleurstelling voor de PvdA. Zoals in de inleiding is vermeld bewijst deze teleurstellende uitslag voor veel historici dat de doorbraak mislukt is. Het aantal zetels dat de PvdA behaalde was 29 (op een totaal van 100), waarmee zij in feite minder zetels behaalde dan de opstelsom van het aantal zetels die haar fusiepartners (SDAP, VDB, CDU) voor de oorlog behaalden.¹¹⁸ Een van de redenen waarom de PvdA niet meer stemmen wist te verkrijgen lag aan de katholieke bisschoppen van Roermond, Breda en Den Bosch, die haar leden opriepen om hun eigen katholieke partij trouw te blijven.¹¹⁹

Is de doorbraak hiermee mislukt? Weliswaar stelde de PvdA teleur bij de verkiezingen van 1946, waarvan optimisten gehoopt hadden dat de partij tussen de 35 en 45% van de stemmen zou halen. Echter, de doorbraak als doel om zowel op politiek als geestelijk gebied haar beginselen uit te dragen in Nederland en als een nieuw fundament te dienen. Dat dit niet direct electoraal zichtbaar werd betekent niet dat hiermee de doorbraak mislukt is.¹²⁰

De NHK in en na de Tweede Wereldoorlog

Dit nieuwe fundament zou ook zichtbaar moeten worden in de NHK, waar in hoofdstuk twee uitvoerig is ingegaan op Bannings ideeën omtrent het richtingsvraagstuk en de positie van de kerk in de Nederlandse samenleving. De onzekerheid over de houding van de Duitse bezetter bracht de verschillende kerkgenootschappen in Nederland gedurende de oorlog dichter bij elkaar. In 1940 richtten de protestantse kerken een samenwerkingsverband op, het zogenaamde Convent van Kerken, die door de aansluiting van de katholieke kerk in 1942 werd omgedoopt naar het Interkerkelijk Overleg (IKO).¹²¹ Mede hierdoor werd Bannings hoop gevoed dat de katholieken bereid zouden zijn om in te gaan op de uitnodiging van de NVB om mee te praten over de oprichting van een nieuwe partij. Echter, zoals genoemd

¹¹⁷ Banning, *Terugblik*, 66.

¹¹⁸ Jan Bank, ‘De theorie van de vernieuwing en de praktijk van de wederopbouw. Het Nederlands socialisme in de tweede helft van de jaren veertig’ in: Jan Bank (red.), *In dienst van het gehele volk. De West-Europese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950* (Amsterdam 1987) 98-121, aldaar 105. Zie ook: Friso Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 90. In 1937 behaalde de SDAP 22 zetels, de VDB 6 zetels en de CDU 2 zetels.

¹¹⁹ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 794. Zie ook: Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 196.

¹²⁰ Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 196-197. Zie ook: Van Dam, *Staat van verzuiling* (Amsterdam 2011).

¹²¹ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 791.

begonnen de katholieken zich te richten op vernieuwing in eigen kring, wat resulteerde in de oprichting van de Katholieke Volkspartij (KVP).

Waar de katholieken zich na de oorlog zouden richtten op hun eigen kring, sloegen de hervormden een andere weg in. De ervaring van de oorlog versterkte het crisisgevoel binnen de NHK omtrent de daling van het ledenaantal en, als grootste oorzaak daarvan, het richtingsvraagstuk dat sinds de jaren '30 het hoofdpijndossier van de kerk was geworden.¹²² Om deze reden was het voor de NHK uitgesloten om na de oorlog terug te keren naar deze benarde positie. Verschillende prominente hervormden traden op de voorgrond om deze vernieuwingswens te bewerkstelligen. Onder hen was de hervormde theoloog en missionair Hendrik Kraemer, die pleitte voor een apostolaire, naar buiten gerichte, houding van hervormde gemeenten. Ook Koeno Gravemeyer, sinds 1940 de secretaris-generaal van de hervormde synode, was ervan overtuigd dat de kerk zich apostolair zou moeten opstellen.¹²³ Samen met Kraemer en Gravemeyer vormde Banning het zogeheten 'driemanschap' van de NHK.¹²⁴

Een andere naam die in dit verband genoemd moet worden is Paul Scholten, voorzitter van de reorganisatiecommissies van de NHK tussen 1931 en 1946. Hij verzette zich in de jaren '30 tegen de ontwikkeling in Duitsland waarbij het nationaalsocialistische regime de kerk een beperkte rol oplegde. Hij draaide het om: de grenzen van de staat moesten worden afgebakend, terwijl de kerk zich nadrukkelijk diende in te zetten in het politieke en maatschappelijke domein.¹²⁵ Deze door Dijkman genoemde 'lijn-Scholten' werd gedurende en na de oorlog ingezet in de NHK. Het eerste zichtbare resultaat hiervan was dat het Algemeen Reglement, waar door de toenmalige koning Willem I in 1816 bepaald werd dat de kerk van bovenaf geleid zou worden, vervangen zou worden om geluiden uit de gemeenten een plek te geven. Immers, zo stelt Selderhuis, een kerkgenootschap kan onmogelijk veranderen als er geen ruimte is voor geluiden uit de gemeenten zelf. Zodoende werd op de generale synode in de Nieuwe Kerk te Amsterdam besloten dat de NHK vanaf 1945 deze lijn van kerkelijke vernieuwing zou volgen.¹²⁶

¹²² Van Dam, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in de religiegeschiedenis', 36.

¹²³ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 794. Gravemeyer vormde samen met kardinaal de Jong het kerkelijk verzet tegen de Duitse bezetter.

¹²⁴ Mogelijk is het 'driemanschap' een verwijzing naar het gelijknamige drietal van de Nederlandsche Unie, die zich ook als vernieuwingsbeweging manifesteerde.

¹²⁵ Pieter Jan Dijkman, 'Een knieval voor de doorbraak? De politisering van het herderlijk schrijven *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving* in hervormde kring' in: George Harinck en Paul van Trigt (red.), *In de vergifkast? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer 2013), 97-118, aldaar 98.

¹²⁶ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 795.

Bannings invloed op het vernieuwingsproces van de NHK

De lijn van kerkelijke vernieuwing die werd ingezet was gestoeld op een aantal uitgangspunten waarin verschillende ideeën van Banning doorwerken. Een van deze uitgangspunten was dat het belijdende karakter van de kerk meer zichtbaar zou worden, zowel in een apostolaire houding met betrekking op de verkondiging van het Evangelie, als in het maatschappelijke domein waar de kerk zich verantwoordelijk voor moest weten.¹²⁷ Banning schrijft hierover in *Terugblik* dat de oorlog hem duidelijk maakte dat de kerk zich moet bemoeien met de ‘sociale noden’ van het volk.¹²⁸

Op welke manier gaf de kerk invulling aan deze oproep van Banning en de ingezette ‘lijn- Scholten’? In de eerste plaats werd dit zichtbaar in de zogenaamde Pinksterboodschap die kort na de bevrijding door de Hervormde kerk werd uitgevaardigd, waarvan het eerste concept door Banning geschreven is. In deze boodschap roept de kerk het Nederlandse volk op om hun leven te bouwen op de christelijke grondslag van gerechtigheid en onderlinge verantwoordelijkheid, ‘opdat ons volk naar vernieuwd bestek herrijze.’¹²⁹ Echter, dit is slechts één voorbeeld dat past in een bredere ontwikkeling van kerkelijke vernieuwing in de NHK die in de jaren ’30 is ingezet. Volgens Banning zijn twee aspecten hierin van belang.

In de eerste plaats benoemt hij de centrale rol voor de GO (Gemeente-Opbouw), waarover Banning in een van zijn studies schreef dat zij de NHK kon terugbrengen tot een Christus belijdende volkskerk.¹³⁰ Banning schrijft in *Terugblik* dat de kern van deze beweging draaide om de vraag hoe de Hervormde kerk zich in de nieuwe, naoorlogse situatie zou moeten profileren, zonder daarbij haar theologische grondslagen te verwaarlozen.¹³¹ Het probleem waar Banning op stuitte is het genoemde richtingsvraagstuk, waarover hij in *Terugblik* schrijft dat zij zich laat kenmerken als het verdedigen van vermeende kerkelijke rechten op een politieke, verstarrende manier. In zijn studies reikt Banning verschillende handvatten aan om dit probleem op te lossen, die neerkomen op het door Kraemer geopperde idee om elkaar te confronteren met het Evangelie, in plaats van de ‘richtingen’. Na de bevrijding gaf de synode van de NHK aan Kraemer, Gravemeyer en Banning de opdracht om de boodschap van de GO voor nieuwe kerkelijke verhoudingen te verspreiden.¹³²

¹²⁷ Van Eijnatten en van Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 324-325.

¹²⁸ H.D. de Loor, ‘Banning en de Kerk’ in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 104-123, aldaar 106.

¹²⁹ De Loor, ‘Banning en de Kerk’, 107.

¹³⁰ Zie pagina 16.

¹³¹ Banning, ‘Terugblik’, 63.

¹³² Banning, ‘Terugblik’, 64-65.

Het tweede aspect heeft betrekking op de oprichting van het instituut *Kerk en Wereld*, dat als een brug zou dienen tussen de Hervormde kerk en de samenleving. Door het instituut te gebruiken als energiecentrum (van geestelijke vernieuwing en volksoopvoeding), scholingscentrum (door middel van cursussen) en als conferentieoord voor christelijke groepen hoopte de Hervormde kerk verschillende groepen te kunnen bereiken die van de kerk waren vervreemd.¹³³ Volgens van Dam werd het instituut hiermee een van de steunpilaren waarop de naoorlogse ‘herkerstening’ van Nederland ruste.¹³⁴ Na de oorlog begon Banning in dit instituut zijn werkzaamheden, totdat hij in februari 1946 als hoogleraar sociologie benoemd werd in Leiden. Een van de problemen waar Banning mee te maken kreeg was dat door de consolidatie van het instituut het vernieuwende aspect ervan op de achtergrond raakte. Ook het ‘driemanschap’ verdween, wat volgens Banning op zichzelf een goede zaak was. Echter, dit had wel tot gevolg dat dergelijke posities zoals Kraemer en Gravemeyer bekleed hadden werden overgenomen door mensen die meer vastzaten in het kerkelijk verleden, aldus Banning.¹³⁵ Dit had effect voor de toon van kerkstukken, die steeds dogmatischer werd waarmee het vernieuwende element verdween.

Het bisschoppelijk mandement en de reactie van de NHK

Deze ontwikkeling, die plaatsvond tussen november 1945 en februari 1946, past in het argument dat Van Dam poneert. Hij stelt dat veel aanhangers van de doorbraak teleurgesteld waren in het feit dat de beoogde levensbeschouwelijke doorbraak niet bereikt werd.¹³⁶ Hoewel dit grotendeels werd veroorzaakt door het terugtrekken van katholieken en gereformeerden in hun eigen zuil, kan ook gesteld worden dat ontwikkelingen binnen de Hervormde kerk, zoals hierboven omschreven, de beoogde doorbraak niet volledig konden bewerkstelligen. Een ander punt waar de Hervormde kerk mee worstelde was dat zij ervan verdacht werd partij te kiezen in het politieke landschap door haar uitgesproken kritiek op de verzuiling. Gedurende de oorlog was dit volgens Dijkman geen probleem, maar toen na de oorlog idealen als samenwerking en volkseenheid een centrale positie innamen in het publieke domein, en de uitgesproken kritiek daarmee in principe overbodig werd, tastte dit het imago van de Hervormde kerk aan.¹³⁷

¹³³ Banning, ‘Terugblik’, 65

¹³⁴ Van Dam, ‘Voorbij ontzuiling en verzuiling als kader in de religiegeschiedenis’, 36.

¹³⁵ Banning, ‘Terugblik’, 70.

¹³⁶ Van Dam, ‘Voorbij ontzuiling en verzuiling als kader in de religiegeschiedenis’, 37.

¹³⁷ Dijkman, ‘Een knieval voor de doorbraak?’, 99.

Deze twee ontwikkelingen in de Hervormde kerk zijn van belang bij het onderzoeken van het bisschoppelijk mandement van 1954 en de reactie hierop van de Hervormde kerk, waarin Banning een belangrijke rol speelde. De reden waarom dit mandement tot zoveel controverse leidde, en daarom in veel literatuur behandeld wordt¹³⁸, is vanwege het feit dat bisschoppen het lidmaatschap van de PvdA voor katholieken sterk afraadden. Katholieken die stemden op de PvdA zorgde voor ‘een even grote afbraak van de eigen katholieke partij’ en de PvdA bracht ‘generlei basis of garantie voor christelijke politiek.’¹³⁹ Binnen de Hervormde kerk bracht dit mandement groepen bij elkaar die vonden dat de synode met een krachtige reactie diende te komen. Banning werd door de synode gevraagd of hij wilde meewerken aan de formulering van dit herderlijk schrijven.¹⁴⁰ Opvallend is dat hierin door Banning vermeld wordt dat ‘dit geschrift is samengesteld op verzoek van het partijbestuur van de PvdA.’¹⁴¹ In de eerste plaats laat dit zien dat het mandement binnen de PvdA niet onbesproken bleef. Echter, belangrijker is dat dit ook een argument is om te stellen dat de religieuze invloed van Bannings ideeën voor de doorbraak ook bijna tien jaar na de oorlog sterk aanwezig was.

Wat betreft de inhoud van dit geschrift valt op dat Banning hierin het gedachtegoed van de Zwitserse theoloog Karl Barth gebruikt. Het herderlijk schrijven begint met de constatering dat christenen zich niet van andere mensen onderscheiden door de godsdienst die zij aanhangen, maar door het ‘christen-zijn’. Volgens Dijkman stelde Barth dat het christendom moest draaien om God en geloof, en niet op de organisatorische uitwerking daarvan in de vorm van een religie. Hiermee werd ook de gedachte dat het ‘christen-zijn’ zou moeten samenvallen met een politieke partij die op christelijke grondslag gestoeld is bekritiseerd.¹⁴² Een ander punt dat in het herderlijk schrijven naar voren komt betreft de positie van de kerk in de wereld. De kerk dient volgens het herderlijk schrijven een apostolaire houding aan te nemen, een opvatting die ook veelvuldig door Banning in zijn eigen studies beschreven is.¹⁴³

¹³⁸ Zie o.a.: Peter van Dam, *Staat van verzuiling* (Amsterdam 2011); Herman de Liagre Böhl, ‘Willem Banning in de PvdA: een verloren strijd om de Doorbraak’ (Amsterdam 1991) 47-83; Pieter Jan Dijkman, ‘Een knieval voor de doorbraak? De politisering van het herderlijk schrijven *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving* in hervormde kring’ in: George Harinck en Paul van Trigt (red.), *In de vergifkast? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer 2013), 97-118; Bram Mellink, ‘Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 2, 30-53; Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma: de beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Groningen 2002).

¹³⁹ Bisschoppelijk mandement, *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* (Utrecht 1954) 45. Zie ook: Willem Banning, *Ons socialisme, de Partij van de Arbeid in Nederland. Een verweer en appèl naar aanleiding van het Mandement 1954 en de daarop gevolgde discussies* (Amsterdam 1954) 36-37.

¹⁴⁰ Dijkman, ‘Een knieval voor de doorbraak?’, 101.

¹⁴¹ Banning, *Ons socialisme, de Partij van de Arbeid in Nederland*, I.

¹⁴² Dijkman, ‘Een knieval voor de doorbraak?’, 103. Zie ook: Banning, *Ons socialisme, de Partij van de Arbeid in Nederland*, 48-49.

¹⁴³ Dijkman, ‘Een knieval voor de doorbraak?’, 103.

In zijn artikel over de Hervormde kerk in de naoorlogse samenleving stelt George Harinck dat het herderlijk schrijven past in de manier waarop de Hervormde kerk zich probeerde te definiëren in de jaren '50 en '60.¹⁴⁴ Zoals is vermeld heerste er in de directe naoorlogse jaren bij verschillende groepen Hervormden teleurstelling over het uitblijven van de doorbraak op religieus gebied.¹⁴⁵ Deze teleurstelling werd omgezet in bezinning over de nieuwe manier waarop de Hervormde kerk zich anders kon inzetten in het publieke domein. Harinck stelt dat het ideaal van een christelijke samenleving op de achtergrond raakte, en plaatsmaakte voor het besef dat hoewel de Nederlandse samenleving niet meer christelijk was, de kerk daarin nog wel 'als geweten van de samenleving kon fungeren.'¹⁴⁶

Banning en de PvdA in de jaren '50

Maar het herderlijk schrijven was meer dan alleen reactie van de Hervormde kerk: het was ook de inzet van de verkiezingen van 1956, aldus Mellink. De reactie vanuit de PvdA op het bisschoppelijk mandement vertoont enige overeenkomsten met die van de Hervormde kerk. Boven alles verwierp de PvdA het grondbeginsel dat het politieke partijbestel op basis van religieuze grondslag georganiseerd zou moeten worden. Hierin is ook de invloed van Banning zichtbaar, aangezien dit punt in zijn behandelde studies sterk naar voren komt.¹⁴⁷ Een directe inmenging van bisschoppen op het stemgedrag van katholieken werd daarom bekritiseerd, omdat de vrije keus van de stemmer ondermijnd werd.¹⁴⁸ Dat de PvdA op basis van deze argumentatie het bisschoppelijk mandement bekritiseerde laat zien dat de religieuze invloed van Bannings ideeën ook in de jaren '50 een belangrijke rol speelde in het politieke debat. Bij de verkiezingen van 1956 wist de PvdA vijftig zetels te behalen (op een totaal van 150). Of deze winst toe te schrijven valt aan de doorbraak laat Mellink in het midden, wel constateert hij dat de verkiezingsuitslag een sterke impuls gaf aan het vertrouwen binnen de PvdA.¹⁴⁹

Na deze succesvolle verkiezingen werd in september 1957 een begin gemaakt aan een nieuw beginselprogramma, wat volgens Banning noodzakelijk was omdat het beginselprogramma van 1947 wel erg sterk een sfeer van oorlog en crisis oproep.¹⁵⁰ Met

¹⁴⁴ George Harinck, 'Schot in eigen voet: Nederlandse protestantse kerken tegenover de naoorlogse samenleving' in: George Harinck en Paul van Trigt (red.), *'In de vergifkast'? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer 2013) 9-28, aldaar 15.

¹⁴⁵ Zie pagina 30.

¹⁴⁶ Harinck, 'Schot in eigen voet: Nederlandse protestantse kerken tegenover de naoorlogse samenleving', 15.

¹⁴⁷ Zie: Banning, *Als een goed instrument*; Banning, *Geloofsstrijd: godsdienstige houding in deze tijd*; Banning, *De Evangelische Boodschap*; Banning, *De dag van morgen*;

¹⁴⁸ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 45.

¹⁴⁹ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 46.

¹⁵⁰ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 260.

betrekking op de grondslagen van politieke partijen stelt het nieuwe beginselprogramma, dat in 1959 voltooid werd, dat de PvdA ‘partijvorming op grondslag van een godsdienstige belijdenis als beginsel verwerpelijk en in de huidige Nederlandse verhoudingen schadelijk acht.’¹⁵¹ In het hoofdstuk dat door Banning zelf geschreven is, ‘Cultuurleven’, stelt hij dat de overheid verantwoordelijk is voor de geestelijke ontwikkeling en het geestelijk welzijn van mensen. Daarnaast stelt Banning dat de PvdA ‘levensbeschouwing en geloofsovertuiging van fundamentele betekenis bij opvoeding en onderwijs acht.’¹⁵²

Kortom, het beginselprogramma van 1959 laat zien dat de PvdA zich nog steeds als Doorbraakpartij manifesteerde door de expliciete verwerping van religie als grondslag voor een politieke partij. Dit laat ook zien dat Bannings ideeën door haar verankering in het nieuwe beginselprogramma veel verder reikt dan alleen de directe naoorlogse periode. Uiteindelijk zou pas in 1977 de verwijzing naar de Doorbraak geschrapt worden uit het partijprogramma van de PvdA.¹⁵³ Maar de reikwijdte van Bannings ideeën beperkte zich niet alleen tot het politieke domein: ook op religieus gebied werden veel van zijn religieuze ideeën verankerd in het gedachtegoed van de NHK. Dit is bovenal te zien in de manier waarop het herderlijk schrijven van 1954 geformuleerd is.

Nadat Banning in 1958 zijn autobiografie *Terugblik* voltooid had trok hij zich terug uit het maatschappelijke leven en legde hij zijn functie neer als hoogleraar kerkelijke sociologie in Leiden. Door ziekte raakte Banning steeds meer geïsoleerd van de buitenwereld en kon hij alleen nog maar betrokken zijn bij de *Woodbrookers*.¹⁵⁴ Hij overleed op 7 januari 1971, maar werd door tijdgenoten beschouwd als een belangrijke inspiratiebron op het gebied van volksoopvoeding, de Doorbraak en kerk. Dit blijkt uit de verschillende bijdragen in *Terugblik*, waar door Van Biemen de hoop wordt uitgesproken dat ‘deze schets van doelstellingen en methoden van volksoopvoeding moge bijdragen tot een kritische bezinning op (...) vormingswerk, volksoopvoeding en community-development.’¹⁵⁵ Over de Doorbraak schrijft Van Veen dat ‘het steeds duidelijker wordt dat deze politieke doorbraak niet te stuiten is, al duurt het lang. Hetzelfde geldt voor de oecumenische doorbraak. (...) Wij kunnen daar dan

¹⁵¹ Beginselprogramma PvdA 1959, 3.

http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/?Search=&SortBy=authors&SearchIns%5B%5D=&Title=PvdA%20beginselprogbegin%27s&pQuery=Metadata_Party_program.party=%27pvda%27 (16 februari 2017).

¹⁵² Beginselprogramma PvdA 1959, 6.

http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/?Search=&SortBy=authors&SearchIns%5B%5D=&Title=PvdA%20beginselprogbegin%27s&pQuery=Metadata_Party_program.party=%27pvda%27 (22 februari 2017).

¹⁵³ Mellink, ‘Tweedracht maakt macht’, 33.

¹⁵⁴ Hartmans, ‘Willem Banning’, (versie 5 februari 2003), <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/banning> (22 februari 2017).

¹⁵⁵ A. van Biemen, ‘Banning en de volksoopvoeding’ in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 73-84, aldaar 84.

met vertrouwen op wachten. We kunnen ook proberen het tempo te verhogen. Wij zijn daartoe zelfs verplicht, terwille van de bedreigde mens.’¹⁵⁶ Over de kerk schrijft De Loor dat ‘men slechts kan hopen dat deze heruitgave van *Terugblik* de belangstelling voor Banning weer doet herleven en dat de kerk ’s mans aanbevelingen nu eindelijk eens ter harte gaat nemen.’¹⁵⁷

¹⁵⁶ J.M. van Veen, ‘Banning en de theologie’ in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 85-103, aldaar 103.

¹⁵⁷ De Loor, ‘Banning en de Kerk’, 123.

Conclusie

Wat kan er nu uit het voorgaande geconcludeerd worden ten aanzien van de rol die Bannings ideeën gespeeld hebben op de Doorbraak? Allereerst moet gezegd worden dat Banning niet de eerste was die kritiek leverde op de politieke en geestelijke ‘gezondheid’ van de Nederlandse samenleving gedurende de jaren ’30. Intellectuelen zoals Huizinga gingen hem hierin voor, maar ook de opkomst van de N.S.B, die zich eveneens kritisch uitliet over de Nederlandse samenleving, past in een breder patroon van kritische geluiden in de jaren ’30. Echter, het is evenmin zo dat Banning zich per toeval ging toeleggen op vragen over de toekomst van naoorlogs Nederland. In de jaren voor de oorlog speelde hij een actieve rol binnen de SDAP en de *Woodbrookers*, waardoor hij in aanraking kwam met intellectuelen die net als hij van mening waren dat de huidige stand van zaken veranderd diende te worden. Hoewel deze informatie niet direct antwoord kan geven op de hoofdvraag is zij wel cruciaal om te begrijpen dat Bannings ideeën over de naoorlogse samenleving al *voor* zijn gijzeling in Sint-Michielsgestel zijn ontstaan, en dat zij dus beïnvloed zijn door de manier waarop Banning zich op politiek en religieus gebied inzette in de jaren ’30.

Een concreter antwoord op de hoofdvraag kan gegeven worden in de periode van oorlog en wederopbouw, aangezien de Doorbraak pas echt een ‘organisatorische gestalte’ krijgt in de NVB die kort na de oorlog werd opgericht. Het doel van deze beweging was om het verzuilde politieke klimaat van de jaren ’30 te ‘doorbreken’, en met deze doorbraak ook een hernieuwde geestelijke basis te leggen voor de Nederlandse samenleving. Hoe deze geestelijke basis vorm zou moeten krijgen is aan bod gekomen in hoofdstuk twee. Hierbij is vooral toegespitst op de inhoud van Bannings religieuze werken en op de religieuze aspecten in het begrip ‘personalistisch socialisme’. Wat betreft het eerste valt hierover allereerst te zeggen dat hiermee nieuw inzicht is verschaft over de manier waarop de NHK zich na de oorlog volgens Banning diende te manifesteren in de Nederlandse samenleving. Echter, zijn studies geven ook inzicht in de manier waarop het christelijk geloof als leidraad diende in Bannings ideeën voor de politieke vormgeving van het naoorlogse Nederland. Voor deze naoorlogse politieke ordening zou het personalistisch socialisme als fundament dienen, een begrip waarmee zowel de ontplooiing van het individu centraal staat, maar ook wordt benadrukt dat deze ontplooiing in dienst staat van de gemeenschap. Het personalistisch socialisme diende weliswaar als een middenweg tussen het communisme en kapitalisme, maar het was veel meer dan alleen een politiek begrip. Uit de studies van Banning kan de wisselwerking verklaard worden tussen enerzijds de oplossingen die Banning aanreikt voor

het 'richtingsvraagstuk' binnen de NHK, en anderzijds de verschillende religieuze aspecten die personalistisch socialisme breder maken dan alleen een politiek begrip.

Hoe kwamen deze (religieuze) ideeën van Banning tot uitwerking in de naoorlogse Nederlandse samenleving, waarin er op verschillende terreinen pogingen gedaan werden om de Doorbraak tot stand te brengen? Hoewel het proces dat begon bij de oprichting van de NVB en eindigde met de oprichting van de PvdA voornamelijk een proces is geweest van politieke besluitvorming, zijn hierin weldegelijk verschillende religieuze aspecten zichtbaar die afkomstig zijn van Banning. Bij de NVB kwam dit tot uitdrukking in de wens om mensen van verschillende confessionele achtergronden te verenigen om de beoogde geestelijke vernieuwing van de Nederlandse samenleving tot stand te brengen. Deze wens tot geestelijke vernieuwing vond ook haar weerklink in de PvdA, maar kreeg een nog sterkere lading doordat zij ook werd vastgesteld in het beginselprogramma van 1947. Echter, dit was niet het enige aspect dat werd vastgelegd: ook de kritiek die door Banning en anderen was geuit op het organiseren van politieke partijen op godsdienstige grondslag werd door de PvdA in haar beginselprogramma verworpen.

Ook heeft Banning een belangrijke rol gespeeld in de koers die de NHK voer na de oorlog. In zijn studies stelde Banning dat de Hervormde kerk een Christus-belijdende volkskerk zou moeten zijn die zich actief zou inzetten in het maatschappelijke domein, wat na de oorlog tot uitdrukking kwam in de apostolaire houding die de NHK na de oorlog aannam. De naoorlogse ontwikkelingen in de NHK en de PvdA kwamen bij elkaar toen katholieke bisschoppen in 1954 het partijlidmaatschap van de PvdA voor katholieken ontraadden. Banning werd zowel door de Hervormde kerk, als door het partijbestuur van de PvdA gevraagd om mee te werken aan een zorgvuldige reactie op dit bisschoppelijk mandement. Datgene wat in Bannings reactie sterk naar voren kwam is zijn kritiek op de veronderstelling dat het 'christen-zijn' zou moeten samenvallen met de keuze voor een christelijke partij. Deze opvatting werd ook in het nieuwe beginselprogramma van de PvdA vastgesteld.

Om een antwoord te geven op de vraag welke invloed Bannings religieuze ideeën hadden voor de Doorbraak kan in de eerste plaats geconcludeerd worden dat de tijdspanne van zijn invloed verder reikt dan alleen de directe naoorlogse periode. Deze conclusie is een toevoeging op het argument van Mellink, die stelt dat de Doorbraak op politiek gebied ook verder doorwerkte dan veel historici aannamen. In samenhang met deze conclusie valt vast te stellen dat de invloed van Bannings religieuze ideeën niet alleen haar uitwerking hadden op de ontwikkelingen binnen de Hervormde kerk, maar ook haar uitwerking hadden in de manier waarop de PvdA zich wilde profileren. Het is vooral dit laatste punt dat laat zien dat Bannings

religieuze ideeën een grote invloed hebben gehad op de Doorbraak, omdat veel van zijn religieuze ideeën zijn opgenomen in de beginselprogramma's van de PvdA. Specifiek gaat het hierbij om zijn kritiek op de antithese en de manier waarop het personalistisch socialisme als geestelijke grondslag zou moeten dienen voor de PvdA. Deze religieuze ideeën dienden zowel als 'geestelijk fundament' voor de partij, maar evenzeer werden deze 'geestelijke fundamenten' ook zichtbaar in de koers die de PvdA voer. Het meest concrete voorbeeld hiervan is hoe in haar reactie op het bisschoppelijk mandement de PvdA haar geestelijke grondbeginselen expliciet uitsprak, en deze grondbeginselen in het beginselprogramma van 1959 ook vastgesteld werden. Wat in dit beginselprogramma volgens Banning buiten discussie stond was het karakter van de PvdA als Doorbraakpartij en de 'geestelijke fundamenten' van de partij.

Vanwege de tijdspanne die in deze scriptie gehanteerd is, een periode van ongeveer dertig jaar, en de omvang van deze scriptie, zijn sommige ontwikkelingen in de Hervormde kerk of de PvdA niet zo uitvoerig aan bod gekomen. Echter, zonder een duidelijke historische context waarin Banning zijn ideeën vormgaf zou dit ten koste gaan van de leesbaarheid van de scriptie en zou ook een deel van het argument ontbreken. Een andere lacune in dit onderzoek betreft dat vanwege het onderwerp vooral de nadruk lag op ontwikkelingen in Nederland. Ook hiervoor geldt dat vanwege de omvang en de tijdspanne ik slechts op een aantal plekken kon verwijzen naar de internationale context. De internationale context van bewegingen die net als de Doorbraakbeweging een radicale verandering in de samenleving teweeg wilden brengen vormt de meest voorname suggestie voor vervolgonderzoek. Hiermee zou bijvoorbeeld onderzocht kunnen worden of dergelijke bewegingen ook na de Tweede Wereldoorlog opkwamen in andere landen, of dat dit een beweging is die zich alleen in Nederland gemanifesteerd heeft. Wat betreft de nationale context zouden de ontwikkelingen in de Hervormde kerk die zich hebben voorgedaan in de jaren '60 en '70 een goede aanvulling kunnen vormen op het onderzoek dat in deze scriptie gedaan is.

Tot slot, nog een laatste opmerking met betrekking op de maatschappelijke relevantie van dit onderzoek. In de inleiding is kort ingegaan op een artikel van *De Correspondent* waarin door de auteur wordt gepleit voor een 'nieuw verhaal' en een 'radicaal alternatief' dat een politiek antwoord heeft voor de manier waarop Donald Trump zich in november 2016 uitliet in zijn toespraken. Wat betreft dit 'nieuwe verhaal' is in deze scriptie aangetoond dat de Doorbraak een voorbeeld is van een nieuwe manier van denken om een bekritiseerd en verzuild politiek systeem, radicaal te vervangen door een politiek systeem waarvan het fundament rust op de overtuiging dat mensen vanuit verschillende levensbeschouwelijke

achtergronden nader tot elkaar kunnen komen. Tevens laat dit ook zien dat in tijden van crisis, of dit nu werd veroorzaakt door een oorlog of door spanningen in de internationale politiek, mensen zich gaan bezinnen over de huidige situatie en wat in hun ogen er veranderd dient te worden. Deze maatschappelijke relevantie laat zien dat historisch onderzoek naar een gelijksoortig fenomeen, in dit geval de vergelijking tussen Trump en de naoorlogse wederopbouw van Nederland, zeker van waarde kan zijn om hedendaagse verschijnselen in de media of de internationale politiek beter te begrijpen.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Archieven

- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Partij van de Arbeid (PvdA), inv. nr. 1622, 'Stukken betreffende beginsel- en urgentieprogramma van de PvdA'.
- Bisschoppelijk mandement, De katholieke in het openbare leven van deze tijd (Utrecht 1954).

Werken van Banning

- Banning, Willem, *Als een goed instrument* (Amsterdam 1946).
- Banning, Willem, *De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven* (Amsterdam 1945).
- Banning, Willem, *De Evangelische Boodschap* (Assen 1946).
- Banning, Willem, *De vrijzinnig hervormden voor de keuze* (Assen 1946).
- Banning, Willem, *Evangelie en Klassenstrijd* (Den Haag 1946).
- Banning, Willem, *Geloofsstrijd: godsdienstige houding in deze tijd* (Zeist 1940).
- Banning, Willem, *Het vrijzinnig protestantisme op de tweesprong: organisatie of stroming* (Arnhem 1946).
- Banning, Willem, *Ons socialisme, de Partij van de Arbeid in Nederland. Een verweer en appèl naar aanleiding van het Mandement 1954 en de daarop gevolgde discussies* (Amsterdam 1954).
- Banning, Willem, *Terugblik* (z.p. 1958).

Websites

- Den Breems, Sophia, '2016 is het 1933 van mijn generatie. Tijd om op te staan' (versie 18 november 2016), <https://decorrespondent.nl/5694/2016-is-het-1933-van-mijn-generatie-tijd-om-op-te-staan/1698534116136-6e61d5e6>.
- Beginselprogramma PvdA 1959
http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/?Search=&SortBy=authors&SearchIns%5B%5D=&Title=PvdA%20beginselprogbegin%27s&pQuery=Metadata Party_program.party=%27pvda%27.

- Hartmans, Rob, 'Willem Banning', (versie 5 februari 2003), <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/banning>.

Literatuur

- Bank, Jan, 'De theorie van de vernieuwing en de praktijk van de wederopbouw. Het Nederlands socialisme in de tweede helft van de jaren veertig' in: Jan Bank (red.), *In dienst van het gehele volk. De West-Europese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950* (Amsterdam 1987) 98-121.
- Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).
- Becker, Frans, 'Een strijd om nieuwe verhoudingen' in Peter van Dam, Friso Wielenga en James Kennedy (red.), *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014) 301-331.
- De Keizer, Madelon, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel: een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979).
- De Liagre Böhl, Herman, 'Willem Banning in de PvdA: een verloren strijd om de Doorbraak', *Het twaalfde jaarboek voor Democratisch Socialisme* (Amsterdam 1991) 47-83.
- De Loor, H.D., 'Banning en de Kerk' in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 104-123.
- De Rooy, Piet, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Dijkman, Pieter Jan, 'Een knieval voor de doorbraak? De politisering van het herderlijk schrijven Christen-zijn in de Nederlandse samenleving in hervormde kring' in: George Harinck en Paul van Trigt (red.), *'In de vergifkast'? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer 2013), 97-118.
- Harinck, George 'Schot in eigen voet: Nederlandse protestantse kerken tegenover de naoorlogse samenleving' in: George Harinck en Paul van Trigt (red.), *'In de vergifkast'? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer 2013) 9-28.
- Huizinga, Johan, 'Nederlandse geestesmerk' in: Idem, *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2007) 282-315.
- Mellink, Bram, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 2, 30-53.

- Pennings, P., 'Verzuiling: consensus en controverse', in: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam 1993).
- Ruitenbeek, Hendrik Marinus, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955).
- Selderhuis, Herman J. e.a., *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006).
- Tromp, Bart, *Het sociaal-democratisch programma: de beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Groningen 2002).
- Van Baalen, Carla, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling' in: Peter Derkx, Ulla Jansz en Corrie Molenberg (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 147-164.
- Van Biemen, A., 'Banning en de volksopvoeding' in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 73-84.
- Van Dam, Peter, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in religiegeschiedenis', in: Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014) 31-53.
- Van Dam, Peter, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- Van Eijnatten, Joris en Fred Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).
- Van Rooden, Peter, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Van Veen, J.M. (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972).
- Van Veen, J.M., 'Banning en de theologie' in: J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971* (Baarn 1972) 85-103.
- Van Wirdum-Banning, H., *Willem Banning 1888-1971, leven en werken van een religieus socialist* (Amersfoort 1988).
- Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland: van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2013).
- Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).